

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
ARKEOLOJİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

İSMAİL AKÇURA KOLEKSİYONU'NDAN BİR GRUP LYDİA SİKKESİ

Aslı AKÇURA

Danışman
Doç. Dr. Duygu Sevil Akar TANRIVER

İZMİR - 2019

TEZ ONAY SAYFASI

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum "**İsmail Akçura Koleksiyonu'ndan Bir Grup Lydia Sikkesi**" adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

18.02.2019

Aslı Akçura

ÖZET
Yüksek Lisans Tezi
İsmail Akçura Koleksiyonu'ndan Bir Grup Lydia Sikkesi
Aslı AKÇURA

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Arkeoloji Anabilim Dalı
Arkeoloji Programı

Bu çalışmanın konusunu İsmail Akçura Koleksiyonu'ndaki (Manisa) Lydia şehir sikkeleri oluşturmaktadır. 1992 yılından itibaren oluşturulmaya başlanan sikke koleksiyonunda bugün, aralarında insanoğlunun üretmiş olduğu ilk sikkeler ile nadir örneklerin de bulunduğu, Yunan, Roma, Bizans ve İslami dönemlere ait toplam 489 adet sikke bulunmaktadır. Tamamı satın alma yoluyla koleksiyona dahil edilen ve bugüne kadar herhangi bir yayının yapılmadığı koleksiyon sikkelerinden yalnızca Lydia Krallığı ile Sardeis, Saittai, Magnesia ad Sipylum, Philadelphia, Tripolis, Bagis, Thyateira, Silandos ve Iulia Gordos şehirlerine ait toplam 37 adet sikke incelenmiş; geri kalan sikkeler ise bu çalışmanın dışında bırakılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Lydia Krallığı, Alyattes, Kroisos, Sardeis, Saittai, Magnesia ad Sipylum, Philadelphia, Tripolis, Bagis, Thyateira, Silandos, Iulia Gordos, İsmail Akçura Koleksiyonu, Sikke Kataloğu, Elektron, Roma İmparatorluk Dönemi.

ABSTRACT

Master's Thesis

A group of Lydian coins from the Ismail Akçura Collection

Aslı AKÇURA

Dokuz Eylül University

Graduate School of Social Sciences

Department of Archaeology

Archaeology Program

The subject of this study is a group of Lydian coins from Ismail Akçura Collection. The Ismail Akçura collection (Manisa), which started in 1992, has 489 coins of Greek, Roman, Byzantine and Islamic era as well as some rare samples of the first coins ever minted by mankind. The coins of this collection is all acquired through purchase and has never been published. Only 37 coins of Lydian Kingdom and cities such as Sardeis, Saittai, Magnesia ad Sipylum, Philadelphia, Tripolis, Bagis, Thyateria, Silandos and Julia Gordos have been studied, the rest is left out of the scope of this study.

Keywords: Kingdom of Lydian, Alyattes, Kroisos, Sardeis, Saittai, Magnesia ad Sipylum, Philadelphia, Tripolis, Bagis, Thyateira, Silandos, Iulia Gordos, Ismail Akçura Collection, Coin Catalogue, Electrum, The Roman Imperial Coinage.

İSMAİL AKÇURA KOLEKSİYONU'NDAN BİR GRUP LYDİA SİKKESİ

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	ix
EKLER LİSTESİ	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM LYDİA BÖLGESİ

1.1. LYDİA BÖLGESİ'NİN TARİHÇESİ	3
----------------------------------	---

İKİNCİ BÖLÜM KATALOGTAKİ SİKKELERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

2.1. LYDİA KRALLIĞI SİKKELERİ	7
2.1.1. Sikkenin İcadı	8
2.1.2. Aslan başı / <i>Quadratum incusum</i>	9
2.1.3. Aslan - boğa <i>protomu</i> / <i>Quadratum incusum</i>	12
2.2. SARDEİS SİKKELERİ	16
2.2.1. Sardeis'te Sikke Basımı	20
2.2.2. Apollon / lobut	22
2.2.3. Dionysos / panter	24

2.2.4. Artemis / Athena	26
2.2.5. Drusus - Germanicus / meşe - defne çelengi & Drusus - Germanicus / meşe - defne çelengi "ikinci basım"	30
2.2.6. Dionysos / thyrsos	32
2.2.7. Plotina / Pelops	32
2.2.8. İmparator (?) / aslan	33
2.2.9. Pergamon - Sardeis birlik sikkesi	34
2.3. SAİTTAİ SİKKELERİ	37
2.3.1. Asklepios (?) / Herakles	37
2.3.2. Demos / Kybele	38
2.3.3. Septimus Severus / Apollon	38
2.3.4. Senato / Kybele	39
2.3.5. Gordianus / Herakles - Nemea aslanı	39
2.3.6. Gallienus / Men	40
2.3.7. Senato / Athena	40
2.4. MAGNESİA AD SİPYLUM SİKKELERİ	41
2.4.1. Herakles (Zeus? Sipylos?) / Hermos	41
2.4.2. Şehir tanrıçası / Hermos	42
2.5. PHİLADELPHİA SİKKELERİ	43
2.5.1. Iulia Domna / <i>Agonistik</i> masa	45
2.6. TRİPOLİS SİKKELERİ	47
2.6.1. Senato / Maiandros	48
2.7. BAGİS SİKKELERİ	48
2.7.1. Senato / Apollon	49
2.8. IULIA GORDOS SİKKELERİ	49
2.8.1. Senato / Dionysos	49
2.9. SİLANDOS SİKKELERİ	50
2.9.1. Domitia / Men	50
2.10. THYATEİRA SİKKELERİ	51
2.10.1. Senato / Selena - Hekate	52

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KATALOG

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	71
KAYNAKÇA	75

KISALTMALAR

—	yayımlanmış kataloglarda benzeri bulunmayan sikke
&	gümüş
	<i>lejand</i> ın bölünmesi
^	bronz
a.y.	arka yüz
bkz.	bakınız
cm.	santimetre
Çev.	çeviren
EL	elektron
Env. no	envanter numarası
gr.	gram
İ.Ö.	İsa'dan önce
İ.S.	İsa'dan sonra
Kat. no	katalog numarası
km.	kilometre
<i>kmk.</i>	<i>kontrmark</i>
Kol.	koleksiyon
ky.	kalıp yönü
Lev.	levha
m.	metre
mm.	milimetre
<i>mon.</i>	<i>monogram</i>
ö.y.	ön yüz
Ref.	referans - bibliyografya
s.	sayfa
yak.	yaklaşık
yy.	yüzyıl

EKLER LİSTESİ

Ek. 1 HARİTA

Harita 1: Koleksiyonda temsil edilen Lydia şehir sikkelerini basan kentler

ek.1

Ek. 2 TABLOLAR

Tablo 1: Tez kapsamında incelenen sikkelerin basım tarihlerine ilişkin grafik **ek. 2**

Tablo 2: Tez kapsamında incelenen sikkelerin basım yerlerini, katalog numaralarını ve tiplerini gösteren grafik **ek. 2**

Ek. 3 SİKKE FOTOĞRAFLARI

Lev. I: Lydia Krallık (Kat. no: 1-3) ve Sardeis (Kat. no: 4-12) sikkeleri **ek. 3**

Lev. II: Sardeis (Kat. no: 13-19) ve Pergamon-Sardeis birlik (Kat. no: 20) sikkeleri **ek. 3**

Lev. III: Saittai (Kat. no: 21-27) ve Magnesia Ad Sipylum (Kat. no: 28-30) sikkeleri **ek. 3**

Lev. IV: Philadelphia (Kat. no: 31, 32), Tripolis (Kat. no: 33), Bagis (Kat. no: 34), Iulia Gordos (Kat. no: 35), Silandos (Kat. no: 36) ve Thyateira (Kat. no: 37) sikkeleri **ek. 3**

GİRİŞ

Lydia'lıların Anadolu'daki uygarlık mozağine katkısı daha çok ekonomi alanında olmuştur. Bu halkın insanlık tarihi ve kültürüne verdiği armağanlardan en ünlüsü, çağdaş ekonomilerin temelini oluşturan, devletin garantisi altındaki sikkeyi - yani parayı- ilk kez kullanmış olmalarıdır (Sevin, 2003: 291-292). Esas olarak alışverişte ya da ticarete kullanılan bir değer ölçüsü, değişim ve ödeme aracı olan sikkenin (Tekin, 1994: 22) keşfiyle birlikte, dünya ticaretinde değiş tokuş usulünün yerini para ticareti almış; böylelikle iş ve ticaret alanlarında yeni ve büyük gelişmeler yaşanmıştır (Sevin, 2003: 292). Gücünü ve etkisini yitirmeksizin günümüze kadar varlığını korumuş olan para, gerek insanlar, gerekse devletler arasındaki çekişmenin ve rekabetin nedeni olmuş ve olmaya da devam etmektedir.

Yüksek lisans tezi olarak hazırlanan bu çalışmanın konusunu İsmail Akçura Koleksiyonu'ndaki (Manisa) Lydia şehir sikkeleri oluşturmaktadır. 1992 yılından itibaren oluşturulmaya başlanan sikke koleksiyonunda bugün, aralarında insanoğlunun üretmiş olduğu ilk sikkeler ile nadir örneklerin de bulunduğu, Yunan, Roma, Bizans ve İslami dönemlere ait toplam 489 adet sikke bulunmaktadır. Tamamı satın alma yoluyla koleksiyona dahil edilen ve bugüne kadar herhangi bir yayının yapılmadığı koleksiyon sikkelerinden yalnızca Lydia Krallığı ile Lydia bölgesi şehirleri tarafından basılan sikkeler incelenmiş; geri kalan sikkeler bu çalışmanın dışında bırakılmıştır.

Tez iki ana bölümden oluşmaktadır. Koleksiyon sikkelerinin açıklayıcı bir metin eşliğinde sunulduğu ilk bölümde öncelikle Lydia bölgesinin coğrafi ve tarihi açıdan kısa bir özetine yer verilmiştir. Daha sonra katalog bölümündeki sıraya bağlı kalınarak sikkelerin darp edildikleri şehirler hakkında bilgiler verilmiştir. "Lydia Krallığı" başlığı altında, tarihi bilgiler vermek yerine¹, sikkenin icadıyla ilişkili konulara değinilmiştir. Katalogta incelenen sikkelerin yaklaşık olarak yarısının Sardeis basımı olması dolayısıyla "Sardeis" başlığı altında hem kentin tarihi hem de sikke basımı diğer şehirlere nazaran daha detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Tezin özellikle odak noktası olarak değerlendirilebilecek sikkelerin tipolojik olarak tanıtılması sırasında, sikkeler üzerindeki tasvirlerle ilişkili olarak antik metinlerden,

¹ Tezin başında, "Lydia Bölgesi ve Kısa Tarihçesi" adlı başlık altında, bölgenin tarihsel sürecinden bahsedilmiştir.

epigrafik kanıtlardan ya da arkeolojik araştırma sonuçlarından yararlanılarak nümizmatik malzemenin daha geniş bir bakış açısıyla değerlendirilmesine çalışılmıştır.

Tezin ikinci bölümü sikke katalogu için ayrılmıştır. Katalogtaki 37 adet sikke ayrı ayrı numaralandırılarak basım yerlerine ait başlıklar altında kronolojik bir düzen içerisinde ele alınmışlardır. Sikkelerin basım yerleri ile ilgili sıralamada şehirlerin coğrafi konumları yerine, sikkelerin koleksiyondaki sayıları dikkate alınmıştır. Bu sıralamaya göre, katalogta Lydia Krallığı (3) tarafından basılan sikkeler başta olmak üzere, Sardeis (17), Saittai (7), Magnesia ad Sipylum (3), Philadelphia (2), Tripolis (1), Bagis (1), Iulia Gordos (1), Silandos (1) ile Thyateira (1) kentlerine ait sikkeler incelenmiştir². Sikkelerin³ ön ve arka yüzleri tanımlandıktan sonra, metal cinsi (EL, &, ^), gramı, çapı, kalınlığı, kalıp yönü ve envanter numarası gibi sikkelere ait teknik bilgilere yer verilmiştir⁴. Elektron ve gümüş gibi değerli metallerden basılan sikkelerde, bronz sikkelerden farklı olarak, metal cinsinden sonra sikke birimi belirtilmiştir. Bu bilgilerin yer aldığı satırın altında, sikkelerin benzerlerinin bulunduğu yayın ya da yayınlara - özellikle *Sylloge Nummorum Graecorum*, *British Museum Catalogue* ya da *Roman Provincial Coinage* gibi serilere - atıfta bulunmak amacıyla referans (Ref.) kısmı eklenmiştir. Sikkelerin benzerlerine ulaşamadığı durumlarda, referans kısmına "—" işareti konulmuştur.

Katalog bölümünden sonra, tez kapsamında incelenen sikkelerin hangi şehirler tarafından, hangi zaman dilimleri içerisinde, hangi tiplerde darp edildiğini bir bütün halinde gösterebilmek amacıyla tezin sonuna iki tablo ile bir harita⁵ eklenmiştir.

² Roma İmparatorluğu döneminde Yunan şehirleri tarafından basılan sikkeler de benzer şekilde, farklı bir bölümde değerlendirilmeksizin, ait oldukları şehrin ismi altında tasnif edilmişlerdir.

³ Sikkeler üzerindeki *lejand*ların Yunanca transkripsiyonları, hangi yüzde yer alıyorsa o yüzdeki açıklamanın altında, nümizmatik işaretleriyle birlikte detaylı bir şekilde verilmiştir.

⁴ Katalogta sikke çapları milimetre (mm.), ağırlıklar ise gram (gr.) cinsinden verilmiştir.

⁵ Bu harita, Sami Tapacı'nın Lydia Sempozyumu (2017) için hazırlamış olduğu haritaya bakılarak yeniden çizilmiş ve teze ilave edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

LYDİA BÖLGESİ

1.1. LYDİA BÖLGESİ'NİN TARİHÇESİ

Demir Çağı'nda Gediz (Hermos), Küçük Menderes (Kaystros) ve bu nehirlerin Manisa, İzmir ve Uşak'taki kollarının yarattığı geniş vadilerden meydana gelen Lydia¹, tarihi boyunca coğrafi konumunun da etkisiyle doğu ile batı arasında bir tampon görevi görmüştür². İsmi ilk olarak İ.Ö. 7. yüzyılın ikinci çeyreğine ait Akad formundaki Assur yıllıklarında *Lu-ud* olarak geçen Lydia³, dilleri⁴, dinsel, sosyal ve sanatsal gelenekleri ile ayırt edilebilen⁵ ve "Lydialılar" olarak adlandırılan Anadolu kökenli halkın anavatanıydı⁶.

Lydia'nın İ.Ö. 700'den önceki geçmişi konusundaki bilgiler tatmin edici değildir. Lydialıların İ.Ö. 1. binyılın başlarında orta batı Anadolu'ya nereden ve ne zaman geldikleri tam olarak bilinmese de⁷, bu bölgede önce Maionialıların ardından da Lydialıların egemen olduğu düşünülmektedir⁸. Bu konuyla ilgili olarak Herodotos (İ.Ö. 5. yy.) ile Strabon (İ.Ö. 1. yy.) da Lydia'nın eski isminin Maionia olduğunu yazmışlardır⁹.

¹ Günümüzde orta batı Anadolu'nun Manisa, İzmir, Aydın, Denizli, Uşak, Kütahya ve Balıkesir illerinin belirli bölümlerini kapsayan Lydia bölgesinin antik dönemdeki fiziki sınırları zaman içerisinde değişim gösterdiği için şüphelidir Bk. Roosevelt, 2017: 63 ve Greenewalt, 2010a: 28.

² Roosevelt, 2017: 243.

³ Greenewalt, 2010a: 28.

⁴ Lydce, Hint-Avrupa dil grubunun Anadolu'ya bir alt dalına aittir (Greenewalt, 2010a: 10).

⁵ Lydialılar'ın dilleri ve gelenekleri konusunda pek fazla bilgi bulunmamaktadır (Konuk, 2003: 18). Herodotos (1, 94, 1), farklı *ethnik* geçmişlerine rağmen, "Lydialılar'ın gelenekleri Yunanlılar'ınkine yakındır" diyerek Lydialılar ile Yunanlılar arasındaki yakınlığı vurgulamıştır (Kerschner, 2010: 262).

⁶ Greenewalt, 2010a: 10. Lydia ile bölge halkının isimleri, Mermnad hanedanlığından önce hüküm süren iki hanedanlıktan ilki olan Atyad hanedanlığının *eponym* kurucusu Atys'in oğlu Lydos'tan gelmektedir (Roosevelt, 2012: 899).

⁷ Roosevelt, 2017: 35. Lydia'nın kökenleri tartışmalı olarak kalmıştır (Roosevelt, 2012: 897). Lydialılar, ister İlk Tunç Çağı'nda isterse de Erken Demir Çağı'nda gelmiş olsunlar, bu halk İ.Ö. 1200 yılının hemen ardından bu bölgede yaşamıştır (Roosevelt, 2017: 42).

⁸ Bk. Akurgal, 1997: 283-284.

⁹ Roosevelt, 2012: 899. Maionialılar, Lydialılar ya da Lydialılardan önce bölgede yaşayan halk için kullanılmıştır (Greenewalt, 2010: 239). Homeros, Herodotos ve diğer antik dönem yazarları, Yunanlılar'ın Lydce konuşan halkları Maionialılar olarak adlandırdıklarından söz etmişlerdir (Roosevelt, 2017: 41). Örneğin Strabon, "... Homeros'un Meiones dediği Lydialılar ve Maionialılar bir bakıma hem bu insanlarla hem de birbirleriyle karıştırılmaktadırlar. Çünkü bazıları bunların aynı, bazıları da farklı olduklarını söylemektedir..." şeklinde bir açıklama yapmıştır (Sina, 2007: 168-169).

Lydia edebiyatı ile arşivleri kaybolduğu için, Herodotos'tan önce Lydia kralları ile başkenti Sardeis'ten yalnızca Yakın Doğu kaynakları ile Yunan ozanları bahsetmişlerdir (Wiesehöfer, 2009: 165). Lydia ya da Lydialılar ile ilgili en erken referanslar, İ.Ö. 7. ve 6. yüzyılda yaşadıkları düşünülen Mimnermos, Sappho, Hipponaks ve Ksenophanes gibi antik yazarların edebi metinlerinde karşımıza çıkmaktadır (Akurgal, 1997: 283).

Lydia İ.Ö. yak. 700 - 500 (Cohen, 1995: 42) (ya da İ.Ö. yak. 680 – 547/530 (Kerschner, 2010: 249)) arasında, bir başka deyişle "krallık dönemi" ile bölgenin Persler tarafından işgaline kadar geçen süre zarfında, Mermnad hanedanlığı tarafından yönetilmiştir (Cohen, 1995: 42). Tarihsel olarak doğruluğu teyit edilen tek hanedanlık olan Mermnadlar (Roosevelt, 2017: 46), üçüncü ve son Lydia hanedanlığı olarak (Greenewalt, 2010a: 11-12; Greenewalt, 2011: 1116) babadan oğula geçen bir sistemle tahtın sahibi olan (Greenewalt, 2010a: 11-12. Roosevelt, 2012: 900, 901; Dusingberre, 2015: 22) Gyges (İ.Ö. 680 - 644), Ardys (İ.Ö. 644 - geç 7. yy.), Sadyattes (İ.Ö. geç 7. yy. - yak. 610), Alyattes (İ.Ö. yak. 610 - 560) ve Kroisos (İ.Ö. yak. 547/6) adındaki beş kralın yönetimi altında (Akurgal, 1997: 287; Greenewalt, 2010a: 11-12; Greenewalt, 2011: 1116; Roosevelt, 2012: 900, 901; Dusingberre, 2015: 22; Roosevelt, 2017: 46) orta büyüklükteki bölgesel bir krallıktan çıkıp Batı Anadolu'daki en büyük güç haline gelmiştir (Kerschner, 2010: 249; Greenewalt, 2011: 1116).

İ.Ö. 7. ve 6. yüzyıllarda Mermnadların idaresi altındaki Lydia özellikle Alyattes ile Kroisos'un egemenliği altında zenginleşmiş (Roosevelt, 2012: 903) ve toprakları genişlemiştir (Roosevelt, 2012: 901).

Kral Alyattes¹⁰ göçebe Kimmerleri Anadolu'dan çıkardıktan sonra, Lydia toprakları İonlar ile Aiollerin yaşadığı batı kıyıları da dahil olmak üzere her yöne hızla genişlemiştir (Kerschner, 2010: 249). 150 yıl kadar süren Lydia egemenliği (Özgen, 2010: 305), Lydia Krallığı'nın en tanınmış, en güçlü, en zengin kralı, Alyattes oğlu Kroisos (Doğer, 2006: 81) zamanında doruk noktasına ulaşmıştır

¹⁰ Alyattes'in tümülüsü, Lydia zenginliğinin ve gücünün birer göstergesi olarak (Greenewalt, 2010a: 19) Sardeis'in krali mezarlığı olarak bilinen, Anadolu'daki en etkileyici ve en yoğun tümülüs mezarlığında, Bin Tepeler'de, yer almaktadır. Antik çağdan beri Mermnad sülalesi ile ilişkilendirilen Bin Tepe'nin en büyük üç tümülüsünden sadece en büyüğünün, Alyattes Tümülüsü'nün, atfı kesin görünmektedir (Baughan, 2010b: 279).

(Pedley, 1972: 30; Özgen, 2010: 305; Roosevelt, 2012: 902). İ.Ö. 596/595'de doğan (Pedley, 1972: 25), Alyattes'in ölümünün ardından 35 yaşında Lydia tahtının başına geçen Kroisos'un (Pedley, 1972: 27) yükseliş ve düşüş hikayesi (Pedley, 1972: 1) Herodotos tarafından İ.Ö. 430/420'lerde yazılan (Wiesehöfer, 2009: 165) 'Ἱστορίαι' (*Tarih*) adlı eserde uzun bir şekilde anlatılmıştır¹¹. Her bir şehre farklı suçlamalarda bulunarak İonia ve Aiolis şehirlerini teker teker ele geçiren Kroisos (Pedley, 1972: 30, 125; Gorman, 2001: 125; Kerschner, 2010: 251; Roosevelt, 2012: 902)¹², Lydia Krallığı'nı bir imparatorluğa dönüştürerek (Roosevelt, 2012: 902), Lykia ve Kilikia hariç, Batı Anadolu'nun büyük bir kısmını, Karadeniz'den Akdeniz'e ve Ege kıyısından Halys'e (Kızılırmak) kadar uzanan bölgeleri kontrolü altına almıştır (Greenewalt, 2010a: 12; Dusingberre, 2015: 1; Roosevelt, 2017: 50)¹³. Ele geçirdiği tüm devletlerden yıllık olarak vergi toplamaya başlayan Kroisos (Roosevelt, 2012: 901), kudreti ve servetiyle antik dünyada efsaneye dönüşmüş (Eagleton ve Williams, 2011: 13; Dusingberre, 2015: 1), en erken Yunan kaynaklarında "altın zengini" (Cahill, 2010a: 75)¹⁴, Seneca (İ.Ö. 1. - İ.S. 1. yy.) tarafından ise kralların en zengini olarak tanımlanmıştır (Pedley, 1972: 29).

Lydia İmparatorluğu ve özgürlüğü, Sardeis'in İ.Ö. 547/6'larda Büyük Kyros yönetimi altındaki Persler tarafından Kroisos'un askeri kuvvetlerinin bozguna uğratılmasıyla sona ermiştir (Greenewalt, 2010a: 19)¹⁵. Bu olayla birlikte batı tarihinde bir dönüm noktası yaşanmış (Cahill, 2010b: 340) ve Lydia, Büyük İskender'in İ.Ö. 334 yılındaki fethine kadar geçen 200 yıllık sürede Akhaemenid

¹¹ Mermnad sülalesi kralları hakkındaki temel kaynaktır (Kerschner, 2010: 249).

¹² Sadece Doğu Yunan adaları Lydia kontrolü dışında kalmıştır (Gorman, 2001: 125; Kerschner, 2010: 251).

¹³ Büyük bir Anadolu krallığı olan (Cahill, 2010b: 359) Lydia Krallığı yaklaşık 22.400 km.'lik bir alanı kaplamaktayken, Lydia İmparatorluğu altında bu yüzölçüm yaklaşık 276.300 km.'ye ulaşmıştır (Roosevelt, 2017: 66).

¹⁴ Herodotos bir pasajında, Kroisos'un davet ettiği ziyaretçiye hazinesinden istediği kadar altın tozu alabileceğini söylediğini, ziyaretçinin de çizmelerine varana kadar her tarafını altın tozuyla doldurduğundan bahsetmiştir (Konuk, 2003: 13). 'Kroisos' ismi Atinalı zengin bir aile tarafından oğullarına verilmiş (Munn, 2006: 46); Kroisos'un zenginliği ülke sınırlarını aşarak ünü günümüze kadar ulaşmıştır. Çoğu doğu toplumunda kralın adı Karun olarak bilinir olmuştur (Tekin, 2011: 35). Kroisos yaygın görüşün aksine Karun ile aynı kişi olmasa da (Özgen, 2010: 305), "Karun kadar zengin" deyişi ona yapılan bir atıf olarak süregelmiştir (Konuk, 2003: 13; Tekin, 2011: 35).

¹⁵ "... ve böylece Sardeis ele geçirilir ve bütün şehir yağmalanır" (Hdt. 1.84) (Cahill, 2010b: 340).

Hanedanlığı'nın yöneticileri tarafından idare edilen bir Pers eyaleti¹⁶ haline gelmiştir (Özgen, 2010: 305).

Lydia, Hellenistik Dönem'de (İ.Ö. 323-30), Büyük İskender'in yerine geçen Antigonos Monophthalmos ve Lysimakhos tarafından yaklaşık yirmişer yıl (İ.Ö. 321-281), Suriye'nin Seleukos prensleri ve Batı Asia'nın diğer kesimleri tarafından bir yüzyıl (İ.Ö. 281-180) ve Pergamonlu Attaloslar tarafından ise yarım yüzyıl (İ.Ö. 180-133) kadar idare edilmiştir (Greenewalt, 2010a: 25).

İ.Ö. 133'te Roma mülkiyeti haline gelen Lydia, İ.Ö. 27'de Asia Eyaleti'nin bir parçası olarak Roma İmparatorluğu'nun yönetimi altına girmiştir (Greenewalt, 2010a: 25). Roma'nın Asia Eyaleti'ni oluşturan bölgelerin en zengini olarak nitelendirilen Lydia'da (Magie, 1950: 45) Sardeis, Philadelphia (Alaşehir), Magnesia ad Sipylum (Manisa), Thyateira (Akhisar) ve Iulia Gordos (Gördes) gibi şehirlerin yıldızı Roma egemenliği altında parlamıştır (Greenewalt, 2010a: 25).

¹⁶ Egemenlikleri altında tuttıkları Anadolu'daki şehir devletlerini oluşturdıkları satraplıklar (*nomoi*) yoluyla kontrol altında tutan Persler, bu kentlerin iç işlerine, idari sistemlerine ve sikke darplarına karışmamışlardır (Tekin, 1997: 77; Tekin, 2017: 131).

İKİNCİ BÖLÜM

KATALOGTAKİ SİKKELERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

2.1. LYDİA KRALLIĞI SİKKELERİ

Lydia tarihinin başlangıcı, Herodotos (İ.Ö. 5. yüzyıl) başta olmak üzere, antik Yunan yazarları tarafından bir peri masalı olarak anlatılmış (Akurgal, 1997: 283; Greenewalt, 2010a: 10); Lydia, başkenti Sardeis ve krallarını konu alan zengin hikayeleriyle tanınagelmıştır (Roosevelt, 2017: 21)¹⁷.

İ.Ö. 7. ve 6. yüzyıllarda yaşayan Yunanlılar, Sardeis (Dusinberre, 2015: 23) ile Lydia krallarının (Magie, 1950: 45, 121; Kroll, 2010: 143-145) zenginliğini altın¹⁸ taşıyan Paktolos¹⁹ ırmağıyla açıklamaya çalışmışlardır (Magie, 1950: 45, 121; Roosevelt, 2012: 903; Dusinberre, 2015: 23)²⁰. Lydialıların dillere destan serveti bir dizi söylence ve efsanenin doğmasına da yol açmış; Paktolos'taki elektronun varlığı Phrygia'nın ünlü kralı Midas'la ilişkilendirilmiştir (Akurgal, 1997: 283; Konuk, 2003: 38; Cahill, 2010a: 75; Greenewalt, 2010a: 16)²¹.

¹⁷ Lydia krallarının zenginliği daha İ.Ö. 7. yüzyılın ortalarında yaygın olarak bilinmekteydi. Yunan şairi Arkhilokhos "*Altın zengini Gyges umrumda değil*" yazmıştır (Cahill, 2010a: 102; Greenewalt, 2010a: 29). Herodotos (1.93) (İ.Ö. 5. yy.) ise "*Tmolos Dağı'ndan gelen*" altın tozunun Lydia'nın görülmeye değer iki özelliğinden biri olduğunu söylemiştir (Cahill, 2010a: 102).

¹⁸ "Altın", Sardeis ve genel olarak bölge için kullanılan yaygın bir sıfat haline gelmiştir (Cahill, 2010a: 75).

¹⁹ Paktolos, Sardeis sikkeleri üzerinde tanrılaştırılmış bir figür olarak da tasvir edilmiştir. Kentin Septimus Severus adına darpedilen sikkeleri üzerinde, çocuk görünümündeki Paktolos, *nymphē* Leukothea tarafından nehir tanrısı Hermos'a verilirken, III. Gordianus dönemine ait sikkelerde ise yine çocuk görünümündeki Paktolos bu kez Hermos'un sağ baldırında otururken, Hermos'un oğlu olarak betimlenmiştir (Altınoluk, 2005: 50).

²⁰ Herodotos (I, 93, V, 101, VI, 125), Strabon (XIII, 591, 625, XIV, 68) ve Plinius (NH, XXXIII, 66) gibi bir çok antik yazar, Kroisos ile onun soyunu zengin eden Paktolos'tan bahsetmişlerdir (Malay, 1983: 57, dn. 56). Bunun yanı sıra, çağdaş Fransızca ve Yunanca'da, Lydialıların elektron çıkardıkları Paktolos Çayı'nın adı (*pactole*), 'büyük servet' kavramını belirtmek için kullanılmıştır. Ayrıca modern Yunanca'daki *vrike paktôlo*, 'köşeyi dönmüş' ibaresine kaynak olmuştur (Konuk, 2003: 13, 15).

²¹ Midas, avlanırken yakaladığı Silenos'a merhametli davranınca Dionysos onu ödüllendirmek için dileğini yerine getireceğini söyler. Kral da bunun üzerine, dokunduğu herşeyin altın olmasını ister. Ancak Midas, diğer nesneler gibi yemeğinin de altına dönüşmesiyle açlıktan ölme tehlikesiyle yüzyüze kalır ve hatasının farkına varır. Dionysos, Midas'a Paktolos Nehri'nde yıkanması şartıyla kendisini bu durumdan kurtarabileceğini söyler. Efsaneye göre, Paktolos Çayı'nın alüvyonlarındaki altın işte bu yıkanmanın sonucunda ortaya çıkar (Akurgal, 1997: 283; Konuk, 2003: 38; Cahill, 2010a: 75; Greenewalt, 2010a: 16).

2.1.1. Sikkenin İcadı

Lydia ile elektron ve sikkenin başlangıcı arasındaki tarihi bağlantıları ve ilişkiyi anlamak zor değildir (Kroll, 2010: 143). Sardeis yakınındaki Tmolos Dağı'ndan doğan Paktolos Irmağı'nın²² alüvyonlarında elektronun doğal halde bulunması (Tekin, 1994: 26)²³, ilk sikkelerin bölgeye özgü olan bu madenden basılmasına neden olmuştur (Kroll, 2010: 143)²⁴. Takasla başlayan ve çeşitli malların para olarak kullanılmasıyla (Tekin, 1994: 25; Akurgal, 1997: 286; Tekin, 1997: 56; Konuk, 2003: 17)²⁵ süren uzun bir gelişme döneminin ardından, ilk sikkeler İ.Ö. 600'den hemen önce (Tekin, 1994: 25; Akurgal, 1997: 286; Tekin, 1997: 56; Konuk, 2003: 17) başkenti Sardeis olan Lydia Krallığı'nda darp edilmiştir (Konuk, 2003: 18). Lydia hakkında çok şey söyleyen Yunan yazılı kaynakları (Dusinberre, 2015: xviii-xix) sikkenin ilk olarak Lydialılar tarafından icat edildiğinden de bahsetmişlerdir (Tekin, 1994: 25; Akurgal, 1997: 286; Tekin, 2011: 36). Herodotos'un²⁶ yanı sıra, erken dönem Yunan yazarlarından biri olan Kolophonlu Ksenophanes (Kroll, 2010: 143) ile İ.S. 2. yüzyılda yaşamış olan Polluks da (Tekin, 1994: 25)²⁷ sikkenin icadını

²² Sardeis topografyasının en önemli akarsuyu olan Paktolos (Roosevelt, 2012: 903) dışında, Tmolos'un kuzey tarafında, Atarneus ile Pergamon arasındaki bir yerleşimde, Phrygia topraklarında, Sipylos'ta ve Troas'ta da (Abydos yakınlarındaki Astyra'da) altın kaynakları bulunmaktaydı (Greenewalt, 2010a: 29).

²³ Lydialılar, daha sonra "Altın Post" efsanesinin doğmasına da neden olacak bir uygulamayla, koyun postlarını ırmakların sularına daldırarak postun aralarına sıkışan elektron zerrecikleri topluyorlardı. Bu elektron zerrecikleri daha sonra rafineride işleme tabi tutuluyor ve sikke metaline dönüştürülüyordu (Tekin, 2011: 34). İ.Ö. 1. yüzyılda, Strabon'un zamanına gelindiğinde Paktolos'taki altın tükenmiştir (Cahill, 2010a: 75).

²⁴ Elektron madeninin bu yöredeki varlığı konusunda Herodotos, "... Lydia toprağı, öbürlerinde olduğu gibi öyle pek adı anılacak olağanüstü şeylere sahip değildir, yalnız Tmolos'tan akıp gelen altın kumu vardır." ve "... halk, yığın yığın agoraya ve Paktolos kıyılarına koşuyordu; Tmolos'tan altın pullar taşıyan bu çay, agoranın ortasından geçer." ifadelerini kullanmıştır (Tekin, 1997: 76). Lydia'da yaygın olarak bulunan bu değerli metal, doğal külçeler, ingotlar ve elektron "tozu"yla dolu çuvarlar şeklinde en azından bir süre her türlü mal ve hizmetin ödemesi için kullanılmıştır (Kroll, 2010: 145).

²⁵ Sikkenin keşfinden önce, tahıl ürünleri, aletler, üç ayaklı kazanlar, baltalar, küçükbaş/büyükbaş hayvanlar (Tekin, 2011: 36), metal parçalar, külçeler para yerine kullanılmıştır (Akurgal, 1997: 289). Sikke, bu çeşitliliğe son verip standart bir şekilde işlem görmeyi sağlamıştır (Tekin, 1994: 22, 23).

²⁶ "Bizim bildiklerimiz içinde ilk olarak altın ve gümüş basan ve kullanan Lydialılardır" (Herodotos, Tarih, 1.94) (Kroll, 2010: 143). Herodotos'a göre, ilk sürekli dükkanları açan da ticarete özel bir yatkınlığı olan Lydialılardır (Konuk, 2003: 18).

²⁷ Polluks, sikkeyi kimin icat etmiş olabileceği sorusuna yanıt ararken İ.Ö. 6. yüzyılda yaşamış olan Kolophonlu Ksenophanes'in sözlerini aktarır (Tekin, 1994: 25).

Lydialılara bağlamış ve böylece Lydialılar sikkeleri ile ün kazanmışlardır (Kroll, 2010: 143).

2.1.2. Aslan başı / *Quadratum incusum* (Kat. no: 1)

Ön yüzünde kükreyen aslan başı (alın üzerinde yumru²⁸), arka yüzünde biri diğerine oranla biraz daha büyük kabartmamsı zeminli, yan yana iki *quadratum incusum* olan Kat. no: 1, İsmail Akçura Koleksiyonu'nun en özel ve en erken tarihli sikkelerinden biri olarak *trite*²⁹ biriminde, Anadolu'da ilk sikkelerin basıldığı (Tekin, 1994: 23, 25; Tekin, 1997: 73; Konuk, 2003: 18; Kroll, 2010: 143; Eagleton ve Williams, 2011: 13) elektron³⁰ adı verilen metalden basılmış olup yukarıda da bahsedilen insanoğlunun ürettiği ilk sikkelerden biridir.

Farklı bir çok tipe ve küçük değer birimlerine sahip olan elektron sikkeler (Price, 2008: 6) en azından 50 yıl boyunca tek başlarına basılmışlardır (Konuk, 2003: 41; Price, 2008: 4; Eagleton ve Williams, 2011: 15)³¹. Boyları ve biçimleri farklılık gösterse de, titiz bir ağırlık sistemi uyarınca basılan bu sikkeler (Konuk, 2003: 22)³²,

²⁸ Lydia sikkeleri üzerinde alın üstünde "et beni veya siğil"e benzer şekildeki yuvarlak çıkıntı genellikle ışın şeklindedir ve bununla kükremekte olan yırtıcı hayvanlarda görülen dik kaş tüyleri ifade edilmek istenmiştir (Karwiese, 1995: 26; Karwiese, 2008: 351). Çok sayıda Lydia sikkesinin bulunduğu Artemision'daki ilk serilerde de aslanların burunlarının üstünde dört ışınlı, siğil gibi bir çıkıntının bulunduğu gözlemlenmiştir. İkinci seride ise bu siğil küçülüp ışınlı bir topa dönüşmüştür (Karwiese, 1995: 26).

²⁹ Miltenberg ve Hurter, 1985 (2421 - 2423), *SNG France I* (2787 - 2790), Gökyıldırım, 2016 ve *SNG Turkey I* (1013) gibi farklı kataloglardaki aslan başı / *quadratum incusum* tipindeki elektron sikkelerin ağırlıkları göz önüne alınarak, bu elektron sikkenin (4.66 gr.) "*trite*" olduğuna karar verilmiştir. Elektron sikkeler çoğunlukla bu birimde, bir *staterin* (14.1 gr.) 1/3'ü (= *trite*) oranındaki ağırlıkta basılmışlardır (Tekin, 1997: 56). Bu nedenle *tritenin* ana birim olduğu ileri sürülmüştür (Tekin, 1997: 56; Tekin, 2011: 35). Bu birime sahip elektron bir sikkenin 16 koyun değerinde olduğu tahmin edilmektedir (Konuk, 2003: 36).

³⁰ Altın ve gümüş, nehir ve akarsu yataklarındaki alüvyal birikintilerde küçük tanecikler ve külçeler biçimindeki doğal bir alaşım olarak beraber ortaya çıkmaktadır. Bu alaşıma yaygın olarak elektron denilmektedir (Konuk, 2003: 12; Greenewalt, 2010b: 135). Bu isim, alaşımın soluk sarı renginden ötürü Yunanca'da 'kehribar' anlamına geldiği için verilmiştir (Konuk, 2003: 18).

³¹ Kroisos'tan sonraki yıllarda ise elektron sikke basımı oldukça sınırlı kalmıştır (Price, 2008: 4).

³² Sikkenin birimleri, ana birim olarak kabul edilen (Tekin, 1997: 73; Tekin, 2011: 35) *staterden* (14,15 gr.), yarım *stater*, üçte bir (*trite*, 4,75 gr.), altıda bir (*hekte*, 2,40 gr.), onikide bir (1,20 gr.), yirmidörtte bir (0,60 gr.), kırksekizde bir (0,30 gr.), doksanaltıda bir (0,15 gr.) (Tekin, 2011: 35) ve yüzdoksanikide bire (yaklaşık 0.08 gr.) uzanan bir yelpaze oluşturmaktaydı (Konuk, 2003: 22).

aşırı değerleri (Kroll, 2010: 152)³³, metal değerlerinin değişken olması ve elektronun Lydia dışında nadiren doğal halde bulunması gibi nedenler dolayısıyla eski dünyanın her yanına yayılmamış ve bölgesel bir olgu olarak kalarak (Konuk, 2003: 41; Eagleton ve Williams, 2011: 15) yalnızca Lydia bölgesi (Kroll, 2010: 152) ile Batı Anadolu'da basılmışlardır (Tekin, 1994: 26)³⁴.

Ön yüzde aslan başı, arka yüzde *incus* (ya da *quadratum incusum*) olan elektron sikkeler, Lydia krallarıyla ilişkilendirilmektedir (Kroll, 2010: 420, 425). Elektronlarda yüzlerce tipe rastlanmakla birlikte (Karwiese, 1995: 30; Price, 2008: 6), aslan başı³⁵ / *quadratum incusum* tipi, Lydia elektron sikkeleri arasında en sık karşılaşılan tipi oluşturmaktadır (Kroll, 2010: 420, 425). Alyattes döneminde basıldığı düşünülen bu sikkelerin (Tekin, 1997: 57; Konuk, 2003: 18; Tekin, 2011: 34, 35. Roosevelt, 2017: 114) Lydia kralları, Yunan şehir devletleri, yerel hanedanlar, büyük arazi sahipleri ve Lydia ile komşu bölgelerdeki ikinci dereceden yöneticiler tarafından da darp edildiği düşünülmektedir (Kroll, 2010: 149)³⁶.

Aslan başı / *quadratum incusum* tipindeki elektron sikkeler, Batı Anadolu'da özellikle Lydia Krallığı'nın egemen olduğu topraklarda yapılan arkeolojik kazılarda çok sayıda ele geçmiştir (Tekin, 1994: 25; Tekin, 1997: 56; Price, 2008: 5). Ephesos³⁷, Sardeis ve Phrygia Krallığı'nın başkenti Gordion'da³⁸ yapılan kazılarda ele geçen elektron sikkeler özellikle dikkat çekicidir (Tekin, 2011: 34).

³³ Günlük pazar alışverişlerinde kullanılmak için fazlasıyla çok yüksek bir değere sahiplerdi (Konuk, 2003: 36).

³⁴ İ.Ö. 7. ve 6. yüzyıllarda elektron sikke basan Batı Anadolu kentleri arasında Ephesos, Miletos, Phokaia, Erythrai, Klazomenai ile Khios ve Samos'u sayabiliriz (Tekin, 1994: 26).

³⁵ Lydia sikkelerindeki aslan başlarına bakılarak bu sikkelerin gelişim sürecindeki çeşitli aşamaları saptanabilmektedir (Karwiese, 1995: 27).

³⁶ İlk ortaya çıkan sikkelerde ön yüzde yer alan işaret ya da resimler, İ.Ö. yak. 600'de sikke basma hakkı yalnızca yöneticilerin tekelinde olduğu ve kentlere özgü bir simge olmadığı için, klan, kral, hanedan ya da bey armalarıydı (Karwiese, 1995: 23).

³⁷ İ.Ö. yak. 645'e kadar Lydia egemenliğinde olan (Karwiese, 2008: 352-353) Ephesos'un Artemis Tapınağı'nda İngiliz arkeologlarca 1904/5 yıllarında yapılan kazılarda 27 farklı tip sunan 98 elektron sikke bulunmuştur. Nüvizmatik dünyasında heyecan yaratan ve bilimsel incelemeleri ünlü pek çok nüvizmat tarafından yapılan bu sikkeler içerisinde 6 varyasyonlu Lydia tipi aslan başı betimli sikkeler de bulunmaktaydı (Karwiese, 2008: 346). Ephesos kazılarında ele geçen sikkelerin arasında sayıca en fazla olan bu aslan başı betimli elektron sikkeler (Kroll, 2010: 149) hacmen küçük olmalarına karşın, değerlerinin büyüklüğü ile adak olarak son derece idealdiler. Bu nedenle bu sikkelerin tanrıçaya adak olarak sunulduğu düşünülmektedir (Karwiese, 1995: 25; Karwiese, 2008: 347; Kroll, 2010: 416).

³⁸ 45 adet Lydia tipi aslan başı tasvirli sikke, 1963'te Phryglerin başkenti Gordion'da define buluntusu olarak ele geçmiştir (Karwiese, 2008: 347; Kroll, 2010: 147, 149). Arkeolojik çalışmalarla ele geçen erken tip sikke koleksiyonları içinde en iyilerden biri olarak kabul edilen bu definede 26 adet

Aslan başı / *quadratum incusum* tipindeki elektron sikkelerin ön yüzünde aslan başı yer almaktadır. Sardeis sikkelerinin tanıtıcı tipi olan aslan (Kroll, 2010: 149), bir kraliyet sembolü (*BMC Lydia*: xxi; Tekin, 1994: 25; Tekin, 1997: 56; Munn, 2006: 126, 126, dn. 123; Roosevelt, 2012: 905; Schaps, 2015: 96)³⁹ olmakla birlikte, İ.Ö. 2. binyıl Hitit aslanları, İ.Ö. 7. yüzyıl Yakın Doğu sanatındaki aslanlar ile özellikle Assur aslanları ile yakın benzerlik göstermektedir (Tekin, 1997: 56).

İlk sikkelerin arka yüzlerinde daima bir, iki ya da üç adet derin dörtgen ya da üçgen çukurluk bulunmaktaydı⁴⁰. Darphanelerdeki baskılar sırasında oluşan (Sevin, 2003: 292)⁴¹ bu küçük kare çukurlar, bir tür garanti sembolü olarak madenin saflığından şüphelenilerek madenin ortasının sivri uçlu bir aletle oyulmasının bir sonucudur (Karwiese, 2008: 348). İki temel elementin bir alaşımı⁴² olması nedeniyle elektronun değerini saptamak, alaşımdaki altın miktarının bir sikkenin değerinde önemli farklılığa yol açması nedeniyle çok da kolay değildi (Eagleton ve Williams, 2011: 17). Ayrıca tüm değerli nesneler gibi sikkelerin de taklit edilebilmesi mümkündü (Konuk, 2003: 131). Bu sebeplerden dolayı sikkelerin kontrolü için antik

üçtebirlik stater, 1 adet altıda birlik stater ve 18 adet onikidebirlik stater ele geçmiş olup tümü aynı tipe aittir (Kroll, 2010: 425). Ephesos'takilerden biraz daha geç tarihli olan bu sikkeler, en doğuda bulunan Lydia sikkeleridir ve İ.Ö. 6. yüzyılın başlarında Phrygia'nın Lydia Krallığı'na nasıl tamamen entegre olduğunu (Kroll, 2010: 149), ayrıca Gordion'un Lydia hakimiyeti altında bölgenin önemli bir kenti olduğunu göstermektedir (Kroll, 2010: 425).

³⁹ Çoğunlukla aslanın yalnızca başı betimlenmiştir. Bazı sikkeler üzerinde bazen aslan *protomuna* bazen de aslan pençesine rastlanmaktadır (Kroll, 2010: 149). Bununla birlikte, Lydia kralı arma olarak sadece aslanı değil, aynı zamanda yaban domuzunu da kullanmaktaydı (Konuk, 2003: 21; Karwiese, 2008: 352).

⁴⁰ Stater adlı büyük birimde ve onun yarısında üç çukur, *trite* (üçte bir) ve *hektede* (altıda bir) iki çukur, daha küçük birimlerde ise tek çukur bulunmaktadır (Karwiese, 1995: 24).

⁴¹ Sikke darbedilirken seçilen tip önce bir kalıba oyulur, sonra bu kalıbın üzerine yerleştirilen belirli ağırlıkta bir elektron pulunun üzerine denk gelen zımbaya (basit bir kare çivi) çekiçle vurulurdu. Böylelikle, sikkenin ön yüzündeki tip kabartma olarak çıkar; arka yüzde zımbanın bıraktığı bir ya da birkaç çukur izi bulunurdu (Konuk, 2003: 21).

⁴² Sikkelere resmi olarak Lydia elektronunun doğadaki saf haliyle (%73 altın ve %27 gümüş) değer biçildiğine işaret eden oldukça makul kanıtlar vardır. Bununla birlikte laboratuvar analizleri, sikkelerdeki metal içeriği ile yapay olarak oynanarak %54 altın, %44 gümüş ve %1-2 bakır oranının elde edildiğini göstermiştir. Bu durum Lydia Krallığı'nın sikke üretimi ve değer biçme üzerindeki tekelinin getirdiği avantajların cazibesine dayanamadıklarına işaret etmektedir. Bu şekilde, metal içeriğiyle oynanmış elektron sikkelerle yapılan ödemelerden elde edilecek kar %15-20 arasındaydı (Kroll, 2010: 150).

çağın ünlü *Lapis Lydius* taşı (= denek taşı) kullanılmıştır (Karwiese, 1995: 20)⁴³. Ancak altının saflığını ölçmek için uygulanan bu kolay ve yaygın yöntem (Greenewalt, 2010b: 415) de yetmemiş; sivri uçlu bir çivi ile sikkede bir çukurluk oluşturulmuştur (Karwiese, 1995: 20).

2.1.3. Aslan - boğa *protomu* / *Quadratum incusum* (Kat. no: 2-3)

Ön yüzlerinde *antithetik* aslan ve boğa *protom*ları, arka yüzlerinde biri diğerine oranla biraz daha büyük, kabartmamsı zeminli, yan yana iki *quadratum incusum* olan Kat. no: 2 ve 3, yarım stater⁴⁴ biriminde gümüş⁴⁵ metalinden basılmışlardır.

Doğadaki haliyle elektronda altın-gümüş oranı değiştiği ve yapay olarak rafine edilmiş gümüş katarak altın içeriğini seyreltmek mümkün olduğu için elektron sikkeler güvenilir bir değiş tokuş aracı değillerdi (Kroll, 2010: 145). Lydia Krallığı'nın en zengin ve en güçlü olduğu dönemde (Konuk, 2003: 42), İ.Ö. 6. yüzyılın ortalarında, elektronu altın ve gümüş bileşenlerine ayırma işlemi kullanılabilir hale gelince (Kroll, 2010: 150), krallığın son ve en ünlü kralı Kroisos (İ.Ö. 561-546) (Konuk, 2003: 41) olağanüstü bir yeniliğe imza atarak elektron sikkelerin yerine, Sardeis'te saf altın ve saf gümüşten basılan bir para sistemi (*Bimetalizm*⁴⁶) getirmiştir (Head, 1911, 546; *BMC Ionia*, s. xxxii; *BMC Lydia*, s. xx; Mierse, 1983: 102; Karwiese, 1995: 27; Tekin, 1997: 75; Tekin, 1994: 26; Sear, 1982: x, xxviii; Konuk, 2003: 12, 41, 42, 44; Cahill ve Kroll, 2005: 589; Kroll, 2008: 19, 23; Price, 2008: 8-9; Wiesehöfer, 2009: 172; Greenewalt, 2010b: 135; Kroll, 2010: 430; Eagleton ve Williams, 2011: 16-18; Tekin, 2011: 35; Schaps, 2015: 100.

⁴³ Bu taşlar, Lydia altını ile ilişkili olmalarından ötürü genellikle "Lydia Taşları" olarak adlandırılmışlardır (Theophrastus, *De Lapidibus* 1.4; 7.46-47) (Greenewalt, 2010b: 141). Lydialıların ticaretini de yaptığı bu taşlar, *basanos* ya da *coticula* taşı olarak da anılıyordu (Roosevelt, 2017: 89).

⁴⁴ Ağırlıkları (5.21 gr. ve 5.25 gr.) yaklaşık olarak birbirine eşit olan aslan - boğa *protomu* / *quadratum incusum* tipindeki Kat. no: 2 ve 3, Miltenberg ve Hurter, 1985 (2428 - 2431), Gökyıldırım, 2016, Forrer, 1926 (6774), Grose, 1929 (8637 - 8639) ve *BMC Lydia* gibi sikke kataloglarında "yarım stater" ya da "siglos" olarak adlandırıldığı için katalog kısmında bu sikkelerin birimi "yarım stater" olarak yazılmıştır.

⁴⁵ Elektron sikkelerin doğduğu Lydia ile İonia bölgelerinde Kroisos zamanına kadar gümüş sikke basılmamıştır (Price, 2008: 4).

⁴⁶ *Bimetalizm*, devletin altın ile gümüş arasındaki pariteyi belirlediği para sistemi olarak tanımlanmaktadır (Konuk, 2003: 42).

Roosevelt, 2017: 114)⁴⁷. Ön yüzünde karşılıklı duran aslan ve boğa *protom*ları, arka yüzünde ise *quadratum incusum* bulunan bu sikkeler "kroiseid" olarak adlandırılmıştır (Cahill ve Kroll, 2005: 589; Kroll, 2008: 24)⁴⁸.

Kroisos'un bu reformu, hem Herodotos hem de arkeolojik kazılardan elde edilen bilgiler doğrultusunda doğrulanmıştır. Herodotos, "*Bildiğimiz kadarıyla, onlar (Lydialılar), altın ve gümüşten basılmış sikkeleri dolaşıma çıkaran ve perakende satışı başlatan ilk halktır*" (Herodotos Tarihi, 1, 94) (Konuk, 2003: 41)⁴⁹ diyerek Lydialıların altın ve gümüşten ayrı ayrı sikke bastığını açık bir şekilde dile getirmiştir (Karwiese, 1995: 32). Bunun dışında, Sardeis'te gerçekleştirilen kazılar, aslan - boğa betimli sikkelerin Kroisos döneminde basıldığına ve elektrondan altın ve gümüşün nasıl ayrıştırıldığına dair çarpıcı sonuçlar vermiştir. Lydialılar ile Persler arasında gerçekleşen savaşın en çarpıcı kalıntıları olarak tahrip tabakasında, hayatları şiddetli bir ölümle noktalanmış Lydialı askerlere ait iskeletler bulunmuştur (Cahill, 2010b: 349-350)⁵⁰. Bu askerlerden birine ait kafatasının yanında ise üzerinde aslan - boğa betimi bulunan Kroisos dönemi sikkesi ele geçmiştir (Cahill, 2010b: 354)⁵¹. Bu sikke ile birlikte, bu alandaki tahribat tabakasının altından da yine aynı tipte iki sikke ele geçmiş olup böylece aslan - boğa betimli sikkelerin bazı bilimadamlarının öne sürdüğü gibi Kroisos sonrasına değil, kralın hüküm sürdüğü döneme ait olduğu kesin bir şekilde kanıtlamıştır (Cahill, 2010b: 354). Bir başka örnekte, *bimetalik* sikkelerin üretim aşamasına dair ilginç bilgilere ulaşılmıştır. Sardeis'te, PN (Paktolos Kuzey) Sektörü olarak isimlendirilen, altın ve gümüşü arıtmakta kullanılan kompleks (Greenewalt, 2010: 235-236)⁵² (İ.Ö. yak. 560-550 (Roosevelt, 2017: 114)), sikke basımında kullanılan saf metallerin nasıl elde edildiğinin anlaşılmasına ışık tutmuştur. Atölyede bulunan altın parçacıkları ile Kroisos'a atfedilen sikkelerin analizi sayesinde, bu atölyenin Kroisos'un yetkisiyle

⁴⁷ Kroisos, dolaşımdaki elektron sikkeleri toplatarak saf altın ve gümüş sikkelerle değiştirmiştir (Kroll, 2010: 150).

⁴⁸ Yeni saf altın sikkelerin "kroiseid" olarak adlandırılması, Kroisos'un bu iki metalli sikke biriminin yaratıcısı olduğuna dair yeterli kanıttır (Tekin, 1997: 75; Kroll, 2010: 143, 150).

⁴⁹ Herodotos, saf altını elektrondan ayırmak için 'beyaz altın' terimini kullanmıştır (Konuk, 2003: 18).

⁵⁰ Lydialı askerler dikkatlice aranmamış ve soyulmamışlardır; silahları ve diğer değerli eşyaları yanlarındadır (Cahill, 2010b: 354).

⁵¹ Bir *stater*in 1/24'ü değerinde ve sadece 0,35 gr. ağırlığında olan bu sikkenin yaklaşık bir günlük geçim masrafını karşıladığı düşünülmektedir (Cahill, 2010b: 354).

⁵² Buradaki faaliyet, yalnızca belirli bir kesimin sahip olduğu teknolojik bilgiyle gerçekleştirilmekteydi (Greenewalt, 2010b: 136).

çalıştığı, elde edilen saf altın ve gümüşün bir kısmının ise sikke basımında kullanıldığı sonucuna ulaşılmıştır (Konuk, 2003: 44; Roosevelt, 2017: 114)⁵³.

İlk elektron sikkenin darbından 50 yıl kadar sonra (Konuk, 2003: 12), daha düşük bir ağırlık sistemine göre basılan bu altın ve gümüş sikkeler (Konuk, 2003: 44)⁵⁴ sayesinde, madeni para herkesin cebinde taşınabilir bir hale gelerek (Karwiese, 2008: 348) yalnızca Sardeislilerin alışverişlerini kolaylaştırmakla kalmamış (Roosevelt, 2017: 130), aynı zamanda sikke basımının bütün antik dünyaya yayılmasına da katkıda bulunmuştur (Konuk, 2003: 41; Kroll, 2010: 152). Bu yeniliğin yansıması sikkeler üzerinde de izlenebilmektedir. Elektron sikkelerde kullanılan çeşitli tiplerin yerini, hem altın hem de gümüş sikkelerin bütün birimlerinde kullanılan tek bir tip (ön yüzde karşılıklı aslan ve boğa protomu⁵⁵, arka yüzde biri diğerinden biraz daha büyük iki kare *incus* (Konuk, 2003: 41-42)⁵⁶ almıştır. Kendilerinden önce gelen elektron sikkeler gibi Kroisos'un basit tasarıma sahip altın ve gümüş sikkeleri de nispeten kalın ve yuvarlak tasarlanmıştır (Kroll, 2010: 152). Bu sikkelerin ön yüzünde, mücadele halindeki vahşi bir aslan ile bir boğayı tasvir eden kompozisyonun benzerleri geleneksel Yakın Doğu motiflerinde kullanılmış olmakla birlikte (Konuk, 2003: 45; Kroll, 2010: 152), Kroisos bu tasviri olasılıkla kendi krali arması ya da mührü olarak kabul etmiştir (Kroll, 2010: 152). Bunun yanı sıra, aslan ile boğanın neyi temsil etmiş olabileceğine dair bazı varsayımlarda bulunulmuştur. Kraliyet sembolü olması dışında aslanın güneşi, boğanın ise ayı temsil ettiği yani her iki hayvanın çarpışmasının sonucunda güneşin her gün aya karşı kazanmış olduğu zaferi simgelediği düşünülmüştür. Daha erken döneme ait bir elektron sikkenin üzerinde iki hayvanı sırt sırta gösteren bir betimden hareketle, güneş/aslanın altını, ay/boğanın da gümüşü simgelediği ileri sürülmüştür

⁵³ Arkeolojik kalıntılardan iki metalürjik teknik doğrudan tespit edilmiştir: ikincil ya da plaser altının içindeki gümüşü ve diğer metalleri altından ayırtmak için kullanılan *sementasyon*; sementasyon sonrası gümüşün metalik formunu geri kazanması ve belki de sementasyon öncesi ikincil veya plaser altının içinde altın ve gümüş ile beraber bulunan temel metalleri ayırmak için kullanılan *küpellasyon* (Greenewalt, 2010b: 137).

⁵⁴ Stater adı verilen temel para biriminin ağırlığı yaklaşık 14.15 gr. elektrondan yaklaşık 10.90 gr. altına düşürülmüştür. Yeni sikkelerin ağırlık biriminin eski elektron sikkelerle takaslarını kolaylaştıracak şekilde belirlendiği düşünülmektedir (Konuk, 2003: 44).

⁵⁵ Aslan - boğa betimli sikkelerin hiçbirinde yazı yoktur (Karwiese, 1995: 27).

⁵⁶ "Sikke öncesi" elektrondan kadar giden bir unsur (Kroll, 2010: 152) olan bu kaba ıstampa izleri, küçük birimlerde yalnızca bir (Konuk, 2003: 42), büyük *stater* birimlerinde ise iki adettir (Kroll, 2010: 152).

(Konuk, 2003: 45). Bazı bilimadamları ise sırt sırta dönmüş boğa ve aslan protomlarındaki boğanın Phrygia Krallığı'nı, aslanın ise Lydia Krallığı'nı temsil ettiği görüşündedirler. Mermnadların yönetimi altındaki Lydia'nın Phrygia'yı ele geçirmesiyle birlikte, bu egemenlik sikkeler üzerinde de gösterilmiş ve aslan, boğaya hakim olmuştur (Tekin, 1997: 75).

Kroisos'un bu itibarlı sikkeleri kralın kendisinden sonra, uzun bir süre boyunca varlıklarını sürdürmüştür (Kroll, 2010: 152). Pers kralı Büyük Kyros, Kroisos'u İ.Ö. 540'larda bozguna uğrattıktan ve Lydia Krallığı'nı Pers İmparatorluğu'na dahil ettikten sonra, Sardeis'i sadece yerel Pers satrabının (valisi) başkenti yapmakla kalmamış; aynı zamanda aslan - boğa tipindeki sikke darbının devamını da sağlamıştır (Tekin, 1997: 75; Konuk, 2003: 49; Kroll, 2010: 152-153; Tekin, 2011: 35; Tekin, 2017: 102). Bu sikkelerin çoğu, Perslerin fethinden sonra basılmış olmasına karşın, Yunanlılar bu sikkeleri "*Kroisos staterleri*" olarak adlandırmışlardır (Karwiese, 1995: 27; Eagleton ve Williams, 2011: 18). Dolayısıyla, Kroisos'un ölümünden İ.Ö. 6. yüzyılın sonlarına kadar (Price, 2008: s. 8-9; Schaps, 2015: 101, dn. 42) yaklaşık 30 yıl boyunca sikkeler sadece adları itibarıyla Kroisos'un sikkeleri olarak kalmıştır (Kroll, 2010: 153). Sikke defineleri de Kroisos sikkeleri ile Pers basımı sikkelerin aynı zamanda tedavülde olmadığını (Tekin, 2017: 106), Lydia tipinde basılan sikkelerin İ.Ö. 520'lere kadar devam ettiğini ortaya koymuştur (Konuk, 2003: 49). Üretim ve resmi kullanım açısından Anadolu'daki Pers yönetiminin parası haline gelen bu sikkeler görünürde değişmemekle birlikte, aslan - boğa betimlerinin sanatsal niteliklerinde bir gerileme yaşanmıştır. Kroisos döneminde zarif ve doğal işlenen hayvanların yerini Perslerin seri üretiminden kaynaklanan sert hatlı, daha mekanik veya stilize betimler almıştır (Kroll, 2010: 153; Tekin, 2017: 131)⁵⁷. Bu farklılığa rağmen, Kroisos dönemi sikkeleri ile Kyros'un benzer tipteki sikkeleri birbirlerine çok benzediğinden ilk bakışta ayırt edilebilmeleri çok da kolay değildir (Tekin, 2017: 131).

⁵⁷ Örneğin, 1951 yılında Eski Smyrna'da gerçekleştirilen İngiliz-Türk kazısında bir *lydionun* içinde Lydia, Pers ve Yunan tipi sikkelerden oluşan bir define (İ.Ö. 500 ve 480) bulunmuştur. Define sikkelerinden aslan ve boğa başları stilize işlenip basitleştirildikleri için stilistik açıdan geç bir döneme tarihlendirilmişlerdir (Kroll, 2010: 433). Bir başka örnekte, *SNG Cop. Lydia*'da, Lydia basımı sikkeleri andıran 456 (5.40 gr.) ve 457 (4.38 gr.) no'lu gümüş sikkeler, İ.Ö. geç 6. yüzyıla, Kyros - Kambyses dönemine tarihlendirilmiş olup Perslerle ilişkilendirilmiştir.

İ.Ö. yak. 515'te Pers kralı I. Dareios (İ.Ö. 522-486), Kroisos'un aslan-boğa betimli sikkelerine son vererek bunların yerine Pers kralı imgelerinden oluşan, büyük kralı taçlı ve ok atarken gösteren şematize betimli sikke tiplerini getirmiştir (Konuk, 2003: 52; Kroll, 2010: 153; Tekin, 2017: 102)⁵⁸. *Kroiseid*lerin yerine geçen bu yeni sikkeler genel olarak yaratıcısına atfen *darik* (altın *stater* ve gümüş *siglos*) olarak adlandırılmışlardır (Konuk, 2003: 52; Kroll, 2010: 153; Schaps, 2015: 101, dn. 42; Tekin, 2017: 102).

2.2. SARDEİS SİKKELERİ

Lydia'nın baş şehri olan Sardeis (Greenewalt, 2010a: 15)⁵⁹, Hermos (Gediz) Nehri'nin oluşturduğu (Greenewalt, 2011: 1112) vadinin Tmolos (Bozdağ) Dağı ile buluştuğu yerde, Smyrna'dan yaklaşık olarak 75 km. uzaklıkta yer almaktadır (Greenewalt, 2010a: 15). Ege sahilinden Anadolu'nun içlerine kadar giden ana yolların üzerinde, bereketli ve güvenli bir yerde konumlanan yerleşim yerinin (Cahill, 2010a: 75)⁶⁰ Demir Çağı'nın başlarında (Roosevelt, 2017: 22), belki de Bronz Çağı ya da öncesinde kurulduğu düşünülmektedir (Foss 1976, s. 1)⁶¹.

Lydia'nın erken dönemine ilişkin tarihi kayıtların tümü Sardeis ile bu kentin yakın çevresiyle alakalıdır (Roosevelt, 2017: 60). Lydia döneminden İ.Ö. 8. yüzyıl sonuna dek bölgesel bir merkez olarak yükselişe geçen Sardeis (Roosevelt, 2017: 243), maden kaynakları, tarım arazileri ve diğer kaynaklar açısından inanılmaz derecede zengin olduğu için, İ.Ö. 8. yüzyılın sonları ya da İ.Ö. 7. yüzyılın başlarında

⁵⁸ Erken dönem Pers sikkeleri dört tip altında toplanırlar. Bunların ilkinde (Tip I) kral kalçalarına kadar betimlenmiş olup bir elinde yay, diğer elinde birkaç ok tutmaktadır. Diğer tiplerde kral bu kez tam boy resmedilmiş olup bazen ok atma pozisyonunda (Tip II), bazen yay ve mızrakla koşarken (Tip III), bazen de yay ve hançerle koşarken (Tip IV) gösterilmiştir (Tekin, 2017: 104-105). Sikkelerin arka yüzünde dikdörtgen veya kare çukur (*incus*) bulunur (Tekin, 2017: 105).

⁵⁹ Ören yeri bugün Manisa ili, Salihli ilçesine bağlı Sart kasabasındadır (Greenewalt, 2010a: 15).

⁶⁰ Hermos Nehri'nin (Gediz) iyi sulanan ovası ile Gyges Gölü'ne (Marmara) bakan şehrin akropolisi, engebeli sarp kayalıklar üzerinde ovadan 300 m. yukarıda yükselen neredeyse fethedilemez bir iç kale idi (Cahill, 2010a: 75).

⁶¹ Sardeis'in şu ana kadar açığa çıkarılan en erken iskan tabakaları İ.Ö. 14. ve 12. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Greenewalt, 2010a: 24). Bu şehir, Geç Tunç - Erken Demir Çağı'nda merkezi Lydia çevresi boyunca yayılmış yerleşmelerden biriydi ve Lydia döneminde yalnızca Sardeis kent statüsüne erişebilmiştir (Roosevelt, 2017: 95).

Lydia kralları tarafından bağımsız ve güçlü krallıklarının başkenti olarak seçilmiştir (Roosevelt, 2017: 21).

Lydia'nın başkenti olarak (Roosevelt, 2012: 897) İ.Ö. 7. yüzyıldan İ.S. 7. yüzyıla kadar, bin yıldan fazla bir süre boyunca siyasi ve kültürel öneme sahip büyük bir şehir olmayı sürdüren Sardeis (Greenewalt, 2010a: 24; Greenewalt, 2011: 1115; Roosevelt, 2017: 22)⁶², yazılı kaynaklarda Lydia İmparatorluğu'nun başkenti, Pers satrabinın makamı, Seleukoslar'ın yönetim merkezi ve Roma Eyaleti'ndeki önemli bir şehir olarak geçmiş (Pedley, 1972: 5); bununla birlikte, en ihtişamlı günlerini Lydialılar'ın yönetimi altında yaşamıştır (Foss, 1976: 1).

Mermnad Hanedanlığı'nın yönetimi altında küçük bir kasabadan büyük bir metropole dönüşen Sardeis (Cahill, 2017: 308), Kroisos'un egemenliği altında Lydia İmparatorluğu'nun başkenti haline gelerek (Roosevelt, 2012: 900, 902)⁶³ Batı Anadolu'nun en zengin ticaret merkezi olmuş (Roosevelt, 2017: 130) ve bu dönemde, başka hiçbir dönemde benzeri görülmemiş görkemli inşa projelerine imza atmıştır (Roosevelt, 2017: 120).

Sardeis İ.Ö. 540'larda (Cahill ve Kroll, 2005: 589), İ.Ö. 559 yılında Pers kralı olan Kyros (Dusinberre, 2015: 8) tarafından ele geçirilmiştir (Cahill ve Kroll, 2005: 589)⁶⁴. Şehrin ele geçirilişine dair kesin tarih ne olursa olsun⁶⁵, Herodotos'un anlatımları Sardeis'teki kazılar sayesinde canlı bir şekilde doğrulanmıştır (Cahill, 2010b: 348). Şehrin Kyros tarafından harabeye çevrilişi⁶⁶, kent merkezi çevresinde ve dış mahallelerde gözlemlenen arkeolojik veri üzerinde çarpıcı izler bırakmıştır.

⁶² Sardeis'teki yerleşim, İ.Ö. yak. 1500'den (ya da 14. yy.) günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Bu uzun süre boyunca Sardeis Batı Anadolu'lular, Lydialılar, Persler, Yunanlılar, Romalılar, Bizanslılar ve Türkler olmak üzere bir çok farklı kültüre ev sahipliği yapmıştır (Greenewalt, 2011: 1114).

⁶³ Sardeis ve yakın çevresi, kesin bir şekilde Lydia Krallığı'nın kuruluşu ile sonradan Lydia imparatorluğu boyunca bölgenin en merkezi kısmıydı (Roosevelt, 2012: 898).

⁶⁴ Sardeis'in 14 günlük bir kuşatmadan sonra Kyros tarafından ele geçirilişi, Anadolu tarihindeki kritik dönüm noktalarından biri olarak kabul edilmektedir (Cahill ve Kroll, 2005: 605).

⁶⁵ Kyros'un Sardeis'i ele geçirme tarihi yıllarca bilimadamları tarafından tartışma konusu olmuştur. Genellikle İ.Ö. 540'lara tarihlendirilen bu olayın kesin tarihi için çoğunlukla İ.Ö. 547/546 ya da 546/545 verilmektedir (Cahill ve Kroll, 2005: 605). Eusebios gibi yüzyıllar sonra yazan ve farklı ülkelerin tarihlerini ilişkilendirmeye çalışan Yunan ya da Romalı bilginler ise Sardeis'in yağmasını İ.Ö. 546/545'e tarihlendirmişlerdir (Cahill, 2010b: 344).

⁶⁶ Herodotos'a göre, Pers askerlerinin şehri yağmalamasını seyreden Kroisos, Kyros'a "*Ne yapıyor senin adamların bu kadar şevkle?*" diyerek sormuş; Kyros, "*Senin kentini yağmalıyor ve hazinelerini alıyorlar*" yanıtını vermiş; "*Benim kentim değil, senin kentin*" diyerek seslenen Kroisos devamında, "*Buradaki hiçbir şey artık bana ait değil, seni soyuyorlar*" şeklinde bir karşılık vermiştir (Konuk, 2003: 47).

Evler yağmalanmış, yakılmış ve terk edilmiş; zırhlar, silahlar, asker ve sivillerin cesetleri gömülmeden ortada bırakılmış ya da enkazla birlikte tasfiye edilmiştir (Cahill, 2017: 311).

Sardeis İ.Ö. 540'larda Persler tarafından ele geçirildikten sonra, her ne kadar hiçbir zaman bağımsız bir devletin başkenti olamasa da (Greenewalt, 2010a: 24; Roosevelt, 2017: 22), uluslararası açıdan önemli bir şehir olmayı sürdürmüştür (Mierse, 1983: 107; Foss, 1976: 1; Greenewalt, 2011: 1120-1121)⁶⁷. 200 yıldan biraz daha uzun süren Pers egemenliği boyunca (Özgen, 2010: 305-306) Pers İmparatorluğu'nun batısındaki en önemli ve kozmopolit başkenti olarak (Mierse, 1983: 103) İran'daki Pers başkentleri Persepolis ve Susa tarafından yönetilmiş⁶⁸ ve bu şehirlerden sonra üçüncü başkent olarak dünya çapındaki bir imparatorluğun başlıca şehirlerinden biri haline gelmiştir (Mierse, 1983: 106-107)⁶⁹. Sardeis, Pers kralı Kyros zamanında başlanan, daha sonra Dareios'un egemenliğinde yeniden organize edilen, Susa'dan yaklaşık olarak 2500 km. uzaklıktaki Kral Yolu'nun batıda ulaştığı son nokta olarak (Tekin, 2017: 129) da büyük önem taşımaktaydı. Sardeis ayrıca hem Dareios'un hem de Kserkses'in İ.Ö. 490-479 yılları arası Yunanlılarla yapılan savaşlar sırasında ve öncesinde bir üs olarak seçilmiştir (Dusinberre, 2015: 44)⁷⁰.

Sardeis önemini Hellenistik, Roma ve Geç Roma dönemlerinde de kaybetmemiştir (Roosevelt, 2017: 22-23).

Büyük İskender, İ.Ö. 334'te Granikos Savaşı'nda Pers ordularını bozguna uğrattıktan (Magie, 1950: 42; Greenewalt, 2010a: 25) sonra, güneye, Lydia başkentine doğru ilerlemiş (Magie, 1950: 42) ve bir kaç hafta sonra (Roosevelt, 2017: 57) Sardeis'e ulaşmıştır (Greenewalt, 2010a: 25; Roosevelt, 2017: 57). Arrianos (İ.S. yak. 2. yy.), Büyük İskender'in biyografisinde, Makedon fatihin

⁶⁷ Lydia kültürü, Pers yönetimi altında zenginleşmeye devam etmiş; yerel seçkin sınıfın refah düzeyi yükselmiştir (Greenewalt, 2011: 1121).

⁶⁸ Kyros'un işgalinden hemen sonra gerçekleşen Paktyes'in kısa süreli direnişi haricinde Lydialılar, ayaklanmak için ellerine sayısız fırsat geçmiş olsa da, yerli satraplarına sadık kalmış, siyasi ve askeri olarak önemli mevkilerde görev almış ve Sardeis'in işleyişinin genel denetiminde söz sahibi olmuşlardır (Roosevelt, 2017: 57).

⁶⁹ Sardeis, Pers yönetimi altında bir valilik ya da satraplığın başkenti ve kraliyet ailesi üyelerinin makamıydı. Pers-Yunan diplomatik işlemleri buradan yönetilmekteydi (Greenewalt, 2010a: 24; Roosevelt, 2017: 22).

⁷⁰ Sardeis'in Kserkses'in askeri üs olarak seçilmiş olması, şehrin idari, askeri ve ekonomik merkezi olduğuna işaret etmektedir (Wiesehöfer, 2009: 171).

Sardeis'e yaklaşık 70 *stadion* mesafede şehrin ileri gelen vatandaşları (Magie, 1950: 121; Pedley, 1972: 68; Greenewalt, 2011: 1123) ile Pers komutanı (Magie, 1950: 121) tarafından karşılandığından (Magie, 1950: 121; Pedley, 1972: 68; Greenewalt, 2011: 1123)⁷¹, kentin Büyük İskender'e bir savaş yapılmaksızın boyun eğdiğinden ve dolayısıyla Pers egemenliğinin son bulduğundan bahsetmiştir (Greenewalt, 2011: 1123; Roosevelt, 2017: 57). Büyük İskender, onlara atalarından kalan gelenekleri yerine getirme hakkı tanımış ve Lydialıların yine özgürce yaşamalarına izin vermiştir (Magie, 1950: 121; Pedley, 1972: 68; Altınoluk, 2005: 48; Greenewalt, 2010a: 25; Greenewalt, 2011: 1123; Roosevelt, 2017: 58). Büyük İskender'in İ.Ö. 334'te Sardeis'e gelmesinin ardından şehir, kısa bir süre içerisinde bir Yunan şehri haline gelmiştir (Foss, 1976: 1; Greenewalt, 2011: 1123).

Sardeis'in siyasi tarihi, Büyük İskender'in gelişinden sonra da devam etmiş ve Lydia maddi kültüründe izler bırakmıştır (Roosevelt, 2017: 58). Şehir, Büyük İskender'in İ.Ö. 323'teki ölümünden sonraki yaklaşık iki yüz yıl boyunca Antigonos Monophthalmos, Lysimakhos, Seleukoslar ve Attaloslar gibi Hellenistik hanedanlar tarafından yönetilmiştir (Greenewalt, 2011: 1123). Özellikle Seleukosların idaresi altında Sardeis, kraliyet evi olarak kullanılmıştır (Greenewalt, 2010a: 25). Seleukos kralı I. Antiokhos ve eşi Stratonike İ.Ö. 276/5'te Sardeis'te yaşamış; Stratonike İ.Ö. 254'te bu şehirde hayatını kaybetmiştir. Sardeis, İ.Ö. 215-213 arasında Seleukos tahtında hak iddia eden Akhaïos'un baş şehri olmuş (Polybius 5.57, 77-78; 7.15; 8.15-21) (Greenewalt, 2010a: 31-32); İ.Ö. 188 yılından itibaren ise Pergamon krallarınca yönetilmiştir (Mierse, 1983: 128).

İ.Ö. 129'da Asia'nın Roma eyaleti haline gelmesiyle birlikte, Sardeis de Roma'nın kontrolü altına girmiştir (Greenewalt, 2011: 1123). Asia Eyaleti'ndeki en ünlü ve en eski şehirlerden biri olan Sardeis (Burrell, 2004: 100), büyük ve zengin bir şehir olarak (Greenewalt, 2011: 1123)⁷² Romalıların yönetimi altında Doğu Akdeniz'in önemli kentlerinden biri haline gelmiştir (Johnston, 1981: 2). Eyaletin

⁷¹ Büyük İskender, Lydialı bir birlik ile ismi Mithrenes olan bir *phourarkhos* (garnizon komutanı) tarafından memnuniyetle karşılanmıştır (Roosevelt, 2017: 57).

⁷² Sardeis dikkate değer yapı faaliyetleri, sayısız yazıt ve çok sayıdaki sikkenin gösterdiği üzere, Roma İmparatorluğu yönetimi altındaki iki yüzyıl boyunca zenginleşen şehirlerden biri olmuş (Foss, 1976: 2-3); İmparator Hadrianus (İ.S. 124'te), yasal mirasçısı Commodus ve Marcus Aurelius (İ.S. 176'da) tarafından ziyaret edilmiş ve devasa kamusal anıtlarla güzelleştirilmiştir (Greenewalt, 2010a: 25).

*conventus*larından bir tanesinin başkenti konumundaki şehir (Johnston, 1981: 2; Şahin, 1998: 59; Dinç ve Durugönül, 2017: 263) "Asia'nın ve tüm Lydia'nın metropolisi", "Roma'nın müttefiki" ya da "Roma'nın dostu"⁷³ gibi ünvanlar alarak onurlandırılmıştır (Magie, 1950: 636-637). Anadolu'nun diğer şehirleri gibi, Sardeis de zenginliğinin zirvesine muhtemelen 100.000 kişilik nüfusuyla bir *metropolis* haline geldiği İ.S. 2. yüzyılda ulaşmıştır (Foss, 1976: 2-3). Sardeis İ.S. erken 4. yüzyılda ise Diocletianus'un Roma eyaletlerini yeniden düzenlemesi sonucunda *Asiana* piskoposluk bölgesi dahilinde Lydia eyaletinin başkenti olmuştur (Greenewalt, 2010a: 31-32).

2.2.1. Sardeis'te Sikke Basımı

Lydia bölgesinin tarihi boyunca en önemli şehri ve başkenti olan Sardeis, katalogta en fazla sikkeyle (17 adet⁷⁴) temsil edilen Lydia şehri olmuştur.

Lydia'daki ilk darphane, Mermnad sülalesinin ilk kralları döneminde açılmıştır. Sikkeler, Lydia-Miletos ağırlık sisteminde, krallığın başkenti Sardeis kentinde basılmışlardır (Tekin, 1997: 73). Sardeis, İ.Ö. 7. yüzyıldan (Kroll, 2010: 154) yerel bronz sikke basımının sona erdiği⁷⁵ İ.S. 260'a kadar⁷⁶ farklı otoritelerin egemenliği altında (Johnston, 1981: 1) yaklaşık 1000 yıl boyunca Lydia, Pers kralları ve Büyük İskender'in Yunan ardılları için (Kroll, 2010: 154) çeşitli metallerde (Johnston, 1981: 1) sikke basarak önemli bir darphane olmayı uzun yıllar sürdürmüştür (Kroll, 2010: 154). Sardeis'teki darphane muhtemelen Pers egemenliğinin ilk yıllarına kadar işlevine devam etmiştir (Mierse, 1983: 102). Anadolu'yu ele geçirdikleri tarihlerde sikkeyi tanımayan Persler⁷⁷, Lydia'nın başkenti Sardeis'i egemenlikleri altına aldıklarında Lydia Krallığı'nın sikkeleriyle

⁷³ Sardeisliler uzun yıllara dayanan Roma ittifakıyla övünmüşlerdir (Burrell, 2004: 100).

⁷⁴ Bu sayıya Pergamon - Sardeis birlik sikkesi (Kat. no: 20) de dahil edilmiştir. Buna karşın Lev. II'de "Pergamon - Sardeis birlik sikkesi" başlığı altında gösterilmiştir.

⁷⁵ Sardeis'in yerel sikkeleri, Valerianus ile Gallienus basımlarının (*magistrat* Domitius Rufus'un yönetimi altında) ardından son bulur (Johnston, 1981: 88).

⁷⁶ B. V. Head, Sardeis'te Kroisos dönemi ile Seleukoslar dönemi arasında sikke basılmadığını öne sürmüştür (*BMC Lydia*, s. xxii-xiii). Johnston ise Sardeis'teki bir darphanenin aralıklı olarak şehirden daha geniş bir bölge için İ.Ö. 7. yüzyıldan başlayarak Lydia Krallığı, Persler ve daha sonrasında da Yunanlılar için sikke basmış olabileceğinden bahsetmiştir (Johnston, 1981: 79).

⁷⁷ Persler, kendi ülkelerinde para yerine değerli metal külçeleri (*ingot*) kullanıyordu (Tekin, 2017: 102).

tanışmışlardır (Tekin, 2017: 102). Perslerin eline geçen Sardeis'teki darphane (Wiesehöfer, 2009: 172) bu olayın ardından bir Pers darphanesi olarak sikke basmayı sürdürmüştür (Mierse, 1983: 127; Dusinger, 2015: 74; Tekin, 2017: 102). Pers egemenliğinden sonra, Hellenistik Dönem'de Büyük İskender ya da Lysimakhos'un yönetimi altında kentte bir darphanenin tesis edildiği düşünülmektedir (Mierse, 1983: 127). Seleukoslar hanedanlığının yönetimi altında, Anadolu'nun yönetim merkezi konumundaki Sardeis'te ise en aktif darphanelerden biri bulunuyordu (Magie, 1950: 122; Mierse, 1983: 127; Cohen, 1995: 230)⁷⁸. Özerk olarak bronz sikke basımına olasılıkla İ.Ö. 189'da başlayan Sardeis (*BMC Lydia*, s. xcvi), *kistophor* sikkelerinin basımının yapıldığı önemli yerlerden biriydi (*BMC Lydia*, s. xcvi)⁷⁹. Roma Dönemi sikkelerinin basımına İ.Ö. 1. yüzyılın son on yılı içerisinde başlayan kent (Evans, 2017: 2), Roma İmparatorluğu Dönemi'nde, Anadolu'nun diğer büyük şehirleri gibi, sikkelerinin ön yüzlerinde hiyerarşinin talimatı doğrultusunda imparatorluk portrelerine yer vermiş (Johnston, 1981: 7); şehir tanrıları ve festivalleriyle ilgili olarak sikkeler üretmiştir (Kroll, 2010: 154). Durmadan değişen farklı değer birimlerinde neredeyse yalnızca bronz sikke basan kent, çoğunlukla Sardeis ya da Lydia şehirlerinde günlük alışverişlerde kullanılmak amacıyla şehir sikkelerini tedavüle sürmüştür. Bu sikkeler nadiren şehir dışında kullanıldığı için, sikkeler üzerinde yerel tanrı/tanrıçalar, kahramanlar, yerel olaylar ya da diğer konular seçilmiştir. Sardeis sikkelerinde "Sardeislilerin" anlamına gelen (Evans, 2017: 2) ve sikkeler üzerinde ΣΑΡΔΙΑΝΩΝ şeklinde yazılan (Cohen, 1995: 231) *ethnik* adın kullanımına ise bu dönemde de devam edilmiştir (Evans, 2017: 2)⁸⁰.

Yukarıda bahsedilen tüm bu dönemler içerisinde, Sardeis'in sikke bastığı en önemli yüzyıllar, sikke fikrinin geliştiği Lydia Krallığı ile Pers İmparatorluğu

⁷⁸ Sardeis, geniş topraklara sahip Seleukos Krallığı'nın en batıdaki darphanelerinden biri olarak hizmet etmiştir (Kroll, 2010: 154).

⁷⁹ Pergamon, Ephesos, Sardeis ile Phrygia, Lydia ve İonia'nın diğer şehirlerinde görülen bu sikke tipi, İ.Ö. geç 3. yy.'dan Roma Dönemi'ne kadar basılmıştır. Bu tip sikkelerin ön yüzünde, sarmaşık çelengiyle çevrili, yarıya kadar açık olan sepetten dışarı doğru sürünen bir yılan yer alırken, arka yüzünde bir sadak etrafında iki yılan tasvir edilmektedir. Bunların yeraltı dünyasıyla alakalı semboller olduğu düşünülmektedir (Munn, 2006: 205).

⁸⁰ Sardeis'in şehir sikkeleri üzerindeki *lejandlar*, Latince *lejanlar* taşıyan *kistophor* sikkelerinin aksine, Yunanca olarak yazılmışlardır (Evans, 2017: 2).

Dönemi'ni kapsayan erken dönemlerdir⁸¹. Bu ilk bir kaç yüzyıl boyunca, Sardeis'ten çıkan değerli metalden basılan sikkeler hem Lydia Krallığı'nın hem de Pers İmparatorluğu'nun siyasi, ekonomik ve askeri güçleri üzerinde önemli bir rol oynamıştır (Kroll, 2010: 154).

2.2.2. Apollon / lobut (Kat. no: 4-10)

Katalogta "Apollon / lobut" adı altında incelenen ve İ.Ö. 2. yy.'a (İ.Ö. yak. 133) tarihlendirilen aynı tipteki 7 adet (Kat. no: 4, 5, 6, 7, 8, 9 ile 10) sikkenin ön yüzünde, noktalı bordür içerisinde defne çelengiyle, sağa dönük Apollon başı tasvir edilmiştir. Saçları arkada topuz yapılan tanrının ensesine bukleler dökülmektedir. Bu sikkelerin arka yüzünde, meşe çelengi içerisinde lobut tasvirine yer verilmiştir. Lobutun her iki yanında ise bölünmüş bir şekilde kentin *ethnik* adı okunmaktadır. "Sardeislilerin" anlamına gelen, *genetivus* halinde ve çoğul olarak çekimlenen *ethnik* adın, kesin olmamakla birlikte⁸², bazen ΣΑΡΔΙΑΝΩΝ, bazen de ΚΑΡΔΙΑΝΩΝ şeklinde yazıldığı görülmüştür. Ön ve arka yüzlerde kimi zaman *monogram*lara yer verilmiştir. Katalog kısmında incelenen Apollon / lobut tipindeki 7 adet sikkenin ağırlıklarının 3 gr. - 4.10 gr.⁸³, çaplarının 14 mm. - 16 mm.⁸⁴ arasında değiştiği, kalıp yönlerinin⁸⁵ ise çoğunlukla 6 olduğu görülmüştür.

Sardeis sikkeleri üzerinde en sık betimlenen tanrılardan biri olan Apollon'un (Ascough, 2005: 44) Asia kökenli olduğu bir çok araştırmacı tarafından kabul edilmiştir. Tanrının Anadolu'daki en eski ve kutsal yeri olarak, Lykia ile birlikte, Lydia da gösterilmektedir. Lydialılar arasında *Qldans* olarak saygı gören⁸⁶, "büyük"

⁸¹ Bu dönem, Kroisos'un elektron yerine altın ve gümüş sikkelerin kullanılmasına öncülük ettiği ve Dareios ile sonraki Pers krallarının Sardeis'ten çıkma Pers damgalı sikkeler darp ettiği zamanları kapsamaktadır (Kroll, 2010: 154).

⁸² Apollon / lobut tipindeki sikkelerin kondisyonlarının kötü olması sebebiyle *lejanglar* zorlukla okunabilmektedir.

⁸³ 3 gr., 4.33 gr., 3.57 gr., 3.77 gr., 4.17 gr., 4.07 gr., 4.10 gr.

⁸⁴ 14 mm. (2), 14.5 mm. (1), 15 mm. (1), 16 mm. (3).

⁸⁵ Kalıp yönleri: 1 (1), 7 (1), 12 (1) ve 6 (4).

⁸⁶ Hanfmann, "Qldans" ismini Apollon'un Lydia kültürüne dair bir kanıt olarak değerlendirmiş; Gusmani de bu fikre sıcak bakmıştır. Bazı bilimadamları ise bu ismin Apollon'dan çok, Lydia'nın ay tanrısı Men'in adı olduğunu düşünmüşlerdir (Munn, 2006: 191).

ve “güçlü” bir tanrı olarak ifade edilen Apollon (Munn, 2006: 191)⁸⁷, Didyma ve Delphoi'daki tapınaklarında Lydia kralları Gyges, Alyattes ve Kroisos⁸⁸ tarafından görkemli hediyeler almıştır⁸⁹. Bunun yanı sıra, Apollon'a ait bir mabet/tapınağın (*hieron*) Kroisos tarafından ziyaret edilmesi, Herodotos ve Yunan tarihçi Ktesias (İ.Ö. 4. yy.) tarafından anlatılmıştır. Bu bilgiler ışığında, Kroisos zamanında tanrının Sardeis'te bir tapınağının olmuş olabileceği düşünülmüştür (Greenewalt, 2010: 238). Hellenistik Dönem'de de popüler bir tanrı olmayı sürdüren Apollon, Seleukos hanedanlığının "koruyucu tanrısı" olarak tapım görmüş⁹⁰ ve özellikle Sardeis'in Hellenistik Dönem sikkeleri üzerinde önde gelen figürlerden biri haline gelmiştir (Mierse, 1983: 132).

Kat. no: 4, 5, 6, 7, 8, 9 ile 10'un arka yüzünde, meşe çelengi içerisinde yer alan lobut sembolü, Herakles'le ilişkili bir *atribüt*tür (Sear, 1980: xxv). Lydia ile başkenti Sardeis için önemli bir figür olan Herakles'in eski zamanlarda Tylos/Tylon adlı yerel bir kahramanla bir tutulmuş olabileceğinden bahsedilmiştir (Mierse, 1983: 132). Herodotos'un Lydia'nın ikinci hanedanlığı olarak belirttiği, krallarının 22 nesil (toplam 505 yıl) boyunca bölgede hüküm sürdüğünü anlattığı (Roosevelt, 2012: 899) "Heraklidler" hanedanlığının kökeni de yine Herakles'e dayandırılmıştır (Pedley, 1972: 12; Mierse, 1983: 132)⁹¹. Kahramanın başarılarının yanı sıra, Lydia kraliçesi Omphale ile olan efsaneleri de Arkaik Dönem Sardeis'inde iyi bilinmekteydi. Herakles, Sardeis'in Hellenistik Dönem sikkeleri üzerinde de sıklıkla tasvir edilmiştir (Mierse, 1983: 132).

⁸⁷ Apollon, kimi zaman *Artimus*'un yani Artemis'in eşi olarak da onurlandırılmıştır (Munn, 2006: 191).

⁸⁸ Herodotos (1, 92), “*Kroisos'un Miletos Brankhosoğullarına (Didyma) yaptığı adaklar ağırlık ve görünüş açısından Delphoi'dakilere eşit*” diyerek şahsen böyle “büyük hazineler” (Herodotos 5, 36) görmediğini vurgulamıştır (Kerschner, 2010: 258).

⁸⁹ Apollon'un kehanetleri kralların hayatlarındaki kritik noktalarda etkili olmuştur: Tanrı, Gyges'in tahtı ele geçirmesine onay vermiş; Alyattes'in geçirdiği ağır hastalıktan kurtulması için yol göstermiş ve Pers İmparatorluğu'na saldırma konusunda danışan Kroisos'a, Kyros karşısında talihsiz bir savaş yürüterek sonunda düşüşüne neden olacak bir cevap vermiştir (Herodotos 1, 13; 1, 19; 1, 53) (Kerschner, 2010: 258).

⁹⁰ Hellenistik döneme ait bir stelde, tamamı erkeklerden oluşan Apollon *Pleurenos* *myster*lerinden oluşan bir birliğin finansmanından sorumlu Sardeis vatandaşı bir memur onurlandırılmıştır (Mierse, 1983: 132; Ascough, 2005: 44).

⁹¹ Heraklidler hanedanlığı, Herakles ile Lydia kraliçesi Omphale ya da ona hizmet eden bir kadın tarafından kurulmuştur (Greenewalt, 2010a: 11; Greenewalt, 2011: 1116).

A. E. M. Johnston'a göre Sardeis, *otonom* sikkelerini Romalıların egemenliği ele geçirdiği İ.Ö. 133'e kadar basamamıştır. Bu tarihten sonra ise başlıca iki bronz seri ortaya çıkmıştır (Johnston, 1981: 8; Mierse, 1983: 127). Sardeis'in Herakles / Apollon⁹² tipindeki sikkeler ile birlikte, Hellenistik Dönem'in başlıca bronz serisinden biri olan ve katalogta 7 adet sikkeyle temsil edilen Apollon / lobut tipindeki sikkeler, uzun bir dönem boyunca basılmışlardır. Bu tipteki sikkeler, Sardeis kazıları sırasında da ele geçmiş olup bu sikkeler üzerinde, katalogtaki Apollon / lobut tipindeki sikkelerde olduğu⁹³ gibi, sorumlu *magistrat*lara ait olduğu düşünülen 60'ın üzerinde *monogram* saptanmıştır. Apollon / lobut tipindeki sikkelerin stilinde farklı varyasyonlar uygulanmıştır. Bazı örneklerde sıkıca toplanmış saçta sahip küçük başlar betimlenmişken, bazılarında defne çelenginden kaçınılarak saçlar bağlanmamış ve saç lüleleri serbest bırakılmıştır. Bu betimlemelerde daha dolgun, yanaklı bir baş tercih edilmiştir (Johnston, 1981: 80).

2.2.3. Dionysos / panter (Kat. no: 11)

Kat. no: 11'in ön yüzünde, saçta arkada toplanmış genç Dionysos başı tasvir edilmiştir.

Dionysos, kendi kökeniyle ilişkili bir bölge için oldukça uygun bir sikke tipi idi (Johnston, 1981: 81). Lydia şarabının ünü⁹⁴, bölgenin Dionysos ile anılmasına neden olmuştur (Malay, 1983: 52; Doğer, 2004: 170; Roosevelt, 2017: 82)⁹⁵. Bölgenin en önemli tanrısı olan Dionysos'un (Doğer, 2004: 169)⁹⁶ Sardeis'teki kültü

⁹² Katalogta bu tipte sikke bulunmamaktadır.

⁹³ Kat. no: 5 (arka yüzde), Kat. no: 6 (arka yüzde), Kat. no: 7 (ön yüzde), Kat. no: 8 (ön yüzde), Kat. no: 9 (arka yüzde), Kat. no: 10 (arka yüzde ?).

⁹⁴ Strabon, Mesogis, Tmolos dağ sıraları ile Katakekaumene'de yetişen üzümlerden üretilen şaraplardan övgüyle söz etmiş, bunlardan en kalitelisinin Katakekaumene şarapları (Katakekaumenites şarabı) olduğunu dile getirmiştir (Malay, 1983: 52; Roosevelt, 2017: 83).

⁹⁵ Dionysos'u tasvir eden Lydia sikkeleri ile bölgenin üzüm bağlarıyla ilişkili referanslar Roma dönemine tarihlendirilmektedir (Greenewalt, 2010: 238). Lydia bölgesinde Philadelphia (Alaşehir), Mastaura (Nazilli-Bozyurt), Mostene (Manisa-Sancaklı Bozköy), Silandos (Manisa-Selendi) ve Magnesia (Manisa) gibi önemli bir çok kentin Roma dönemi sikkeleri üzerinde üzüm salımları ve şarap tanrısı Dionysos'un tasvirleri vardır (Doğer, 2004: 169).

⁹⁶ Bir şarap tanrısı olarak Dionysos'a bağlılık hem kamusal hem de özel olarak antik dönemin sonuna kadar azalmadan devam etmiştir (Mierse, 1983: 133).

de iyi bir şekilde belgelenmiştir (Burrell, 2004: 109)⁹⁷. Tanrının adı, Klasik ve Hellenistik Dönem'e tarihlendirilen Lydce yazıtlarda *Baki-* olarak geçmekle birlikte (Otto, 1965: 60; Greenewalt, 2010: 238), Dionysos'un Lydia döneminden itibaren tapım gördüğü düşünülmektedir (Greenewalt, 2010: 238). Nitekim hem Lydialı şarap tanrısı *Baki* hem de Yunan tanrısı Dionysos'tan türetilen isimlerin varlığı bunu doğrular niteliktedir (Mierse, 1983: 133)⁹⁸.

Lydia kökenli Dionysos'un (Burrell, 2004: 109)⁹⁹ doğum yerinin antik dönemde bölgenin erken dönem efsaneleri ile mitolojisine konu olan, Sardeis şehrinin güneyinde uçsuz bucaksız olarak uzanan Tmolos Dağı (Boz Dağ) (rakımı 2.152 m.) olduğuna inanılmıştır (Bengisu, 1996: 2)¹⁰⁰. Antik kaynaklarda "Tymolos" veya "Timolos" olarak da anılan bu dağ (Özbilge Altınoluk, 2005: 39)¹⁰¹, günümüzde olduğu gibi, antik dönemde de üzüm bağları ile kaplıydı (Doğer, 2004: 169)¹⁰². Tmolos, Lydialılar için yalnızca bir dağ değil, aynı zamanda kişileştirilmiş bir figürdü (Rojas, 2010: 79)¹⁰³. Bozdağ'ın tanrısı olan Tmolos (Özbilge Altınoluk, 2005: 43), İ.S. 2. yy.'ın başında, hem Sardeis¹⁰⁴ hem de komşusu

⁹⁷ Tanrının bu kentte arkeolojik olarak kanıtlanamayan, ancak yazılı kaynaklar sayesinde ismi bilinen bir tapınağı (İ.S. yak. 150) bulunmaktaydı (Ascough, 2005: 257). Yazıtlar sayesinde İ.Ö. yak. 150'de Dionysos onuruna yıllık olarak kutlanan bir bayramın (*Dionysia*) varlığı bilinmektedir (Ascough, 2005: 43). Hadrianus dönemine tarihlendirilen, *Dionysiak* sanatçılardan oluşan bir dernekten bahseden iki yazıt ise "Yeni Dionysos" olarak Hadrianus'u onurlandırmak için dikilmiştir (Ascough, 2005: 43). Ayrıca ilk kez Roma dönemine tarihlenen bir yazıtta "Dionysias" adlı bir *phyleden* (kavim) bahsedilmiş olmakla birlikte, bu *phylon* Hellenistik Dönem'de kesinlikle var olmuş olabileceği vurgulanmıştır (Mierse, 1983: 133).

⁹⁸ İ.Ö. yak. 350'de *Nannas Bakivalis* (baba ismi olarak *Bakivalis*) *Baki*'den, Dionysiokles ismi ise Dionysos'tan türetilmiştir (Mierse, 1983: 133). Lydia tanrısı *Baki*'nin isminden türetilen bir de Lydia ayı (*Bakillis*) vardı (Munn, 2006: 123).

⁹⁹ Sardeis, Euripides tarafından Dionysos'un ana vatanı olarak gösterilmiştir (Pedley, 1972: 1).

¹⁰⁰ Tmolos, Euripides (*Bakkhae* 461-464) tarafından Dionysos'un doğum yeri olarak gösterilmiştir (Bengisu, 1996: 2, dn. 2).

¹⁰¹ Modern adı Bozdağ olan 2.157 m. yüksekliğe sahip Tmolos Dağı, Homeros'un, "Karlı Tmolos" olarak bahsettiği, antik dönemde şarapları, güzel kokulu safranı ile ünlü bir dağdı. Ayrıca altın taşıyan Paktolos Çayı'nın kaynağı, Sardis yakınlarındaki dağın zirvesinden çıkmaktaydı. Bu nedenlerle bu dağ antik dönem boyunca sıklıkla övülmüştür (Rojas, 2010: 78).

¹⁰² Theophrastos, Silius İtalicus, Galenos, Virgilius, Strabon, Dioskorides, Philostratos, Ovidius, Vitruvius, Plinius, Oribios ve Calpurnius gibi antik dönem yazarları eserlerinde kısa da olsa Tmolos'un bağcılık ve şarap üretimi bakımından önemini zikretmişlerdir (Doğer, 2004: 169-170).

¹⁰³ Tmolos, Sipylus Dağı'nın kralı Tantalos'un babası, Lydia kraliçesi Omphale'nin kocası olarak düşünülmüştür (Rojas, 2010: 79).

¹⁰⁴ Sardeis kentinin *quasi otonom* sikkeleri üzerinde oturur pozisyonda, bereket boynuzu veya asma kütüğü tutarken görülen Tmolos *personifikasyonu*, Tmolos Dağı'nın bağlık oluşu ve bereketli topraklarına atıfta bulunmak amacıyla seçilmiştir (Özbilge Altınoluk, 2005: 43).

Tmolos/Aureiopolis sikkeleri üzerinde kişileştirilmiş olarak tasvir edilmiştir. Bu sikkelerin bir çoğunda doğrudan ya da dolaylı olarak¹⁰⁵ Dionysos ile Tmolos arasındaki ilişkiye atıfta bulunulmuştur (Rojas, 2010: 80)¹⁰⁶.

Kat. no: 11'in arka yüzünde, sola dönük, sağ ön pençesini yukarıya kaldırmış, bir mızrağı kırar pozisyonda, zafer kazanan bir sembol olarak, Dionysos'a her zaman eşlik eden bir panter tasviri yer almaktadır (Johnston, 1981: 81). Tanrının bu gözde hayvanı (Otto, 1965: 111), Sardeis basımı olan, Dionysos'un *myster*leriyle ilişkili *kista mystica* adlı *kistophor* sikkeleri (Mierse, 1983: 133)¹⁰⁷ üzerinde kentin simgesi olarak da seçilmiştir¹⁰⁸. Arka yüzde ayrıca biri sol alt boşlukta, diğeri panterin karın kısmının altında olmak üzere iki *monogram* görülmektedir. Kentin *ethnik* adı ΣΑΡΔΙΑΝΩΝ şeklinde, kelimenin ikiye bölünmesi suretiyle, alt alta iki satır halinde sağ üst boşluğa yazılmıştır. Kat. no: 11, sikke kataloglarında İ.Ö. 133 sonrasına ya da İ.Ö. 2. - 1. yy.'a tarihlendirilmiştir. Katalogta Dionysos'un ön yüz tipi olarak seçildiği bir sikke (Kat. no: 17) daha bulunmaktadır.

2.2.4. Artemis / Athena (Kat. no: 12)

Sardeis, kendi adı altındaki ilk sikkelerini İ.Ö. 2. yüzyılda basmıştır. Bahsi geçen bu sikkeler üzerinde tanrılar, tanrıçalara nazaran çok daha fazla sikke tipi olarak seçilmiştir. Ancak bu sikkeler arasındaki tek istisna, İ.Ö. 3. yüzyıla ait Ephesos modelinden ilham alınarak yayı ve sadağıyla betimlenen "Avcı Artemis" büstü olmuştur (Johnston, 1981: 8)¹⁰⁹. Sikke kataloglarında İ.Ö. 133 sonrası (*BMC Lydia; Johnston 1981*), İ.Ö. 2. - 1. yy. (*SNG Cop. Lydia; SNG Lydien; SNG Karien - Lydien*) ya da İ.Ö. yak. 100'e tarihlendirilen bu *otonom* sikkenin ön yüzünde

¹⁰⁵ Bazı sikkeler üzerinde kişileştirilmiş Tmolos'un bir üzüm salkımı tutarak ya da bir asma çelengi takarak Dionysos'la ilişkisi vurgulanmıştır (Rojas, 2010: 80).

¹⁰⁶ Tmolos/Aureiopolis şehrinin Faustina II dönemine ait basımlarında Dionysos'un açık bir şekilde Tmolos Dağı'nda doğduğuna dikkat çekilmiştir. Bu tipteki sikkelerin arka yüzünde, çıplak ve sakallı olarak betimlenen Tmolos ayakta durmakta, sağ elinde asma çelenkli bir asa, sol elinde ise bebek Dionysos'u tutmaktadır (Rojas, 2010: 80).

¹⁰⁷ *Kistophor* sikkelerindeki semboller, genellikle şehirlerin önemli kültlerine atıfta bulunan figürlerden seçilmiştir (Johnston, 1981: 11).

¹⁰⁸ Kentin *kistophor* sikkeleri üzerinde Zeus heykeli de seçilmiştir (Johnston, 1981: 11).

¹⁰⁹ Artemis, sikkeler üzerinde çok çeşitli şekillerde betimlenen bir tanrıçaydı (Sear, 1982: xxii).

profilden gösterilen "Avcı Artemis" in bu tasviri, İ.Ö. 2. yüzyılın "Klasik Rokoko" tarzına benzetilmiştir (Mierse, 1983: 129).

Sikkenin ön yüz tipi olarak seçilen Artemis, Sardeis için oldukça önemli bir tanrıçaydı (Dusinberre, 2015: 226). Hatta bazı araştırmacılar, Sardeis'i "Artemis'in şehri" olarak nitelendirmişlerdir (Hoz, 2016: 185). Sardeis'teki Artemis kültü, İ.Ö. 6. yüzyıldan itibaren izlenebilmektedir (Johnston, 1981: 7)¹¹⁰. Tanrıça, Lydia¹¹¹ ve Pers¹¹² egemenliği sırasında Artemis *Ephesia* (ibsimis), Artemis *Sardiane* (sfardak) ve Artemis *Koloēnē* (kulumsis)¹¹³ isimleri altında tapım görmüştür (Bengisu, 1996: 10). Artemis, Hellenistik Dönem'de şehrin koruyucu tanrıçası olarak önemli bir figürdü (Ascough, 2005: 40). İ.Ö. 4. yüzyılda Artemis'in önemini, tanrıçaya adanan tapınağın boyutları açık bir şekilde yansıtmaktadır (Johnston, 1981: 8)¹¹⁴. Seleukosların Anadolu'daki "ulusal" tanrıçası olan Artemis ise Hellenistik ve erken İmparatorluk Dönemleri boyunca İ.S. 17 yılındaki depreme dek *Sardiane* adı altında Sardeis'in ana tanrıçası olarak varlığını korumuştur (Mierse, 1983: 129). Augustus'un üvey oğlu olan Tiberius (İ.S. 14-37) (Tekin, 1994: 37) zamanında Batı Anadolu İ.S. 17 yılındaki şiddetli bir depremle sarsılmış¹¹⁵; Sardeis'ten Pergamon'un yakınında bulunan Kyme ve Myrina'ya kadar pek çok kent bu felaketten etkilenmiştir.

¹¹⁰ Artemis'in adı, İ.Ö. 6. - 4. yüzyıllara ait Lydce yazılmış yazıtlarda *Artimuk/Artimus* olarak geçmektedir (Johnston, 1981: 7; Munn, 2006: 123; Hoz, 2016: 186).

¹¹¹ İ.Ö. 5. yüzyılda Kybele tapınında bir azalma görülmesiyle birlikte, Artemis tapınında bir büyüme yaşanmıştır (Johnston, 1981: 8).

¹¹² Sardeis'te Akhaemenid dönemin en önemli tanrıçası Artemis'ti (Dusinberre, 2015: 215).

¹¹³ Günümüzdeki ismi Marmara Gölü olan ve Lydia'nın en büyük gölü olarak bilinen Koloe, Herodotos'ta "hiçbir zaman kurumayan", "Lydia'nın harikalarından biri" olarak nitelendirilmiştir (Munn, 2009: 203). Homeros ve Herodotos'tan alıntı yapan Strabon ise gölün ilk isminin Gyges olduğunu, daha sonrasında Koloe olarak değiştirildiğini belirtmiştir (Munn, 2006: 204; Rojas, 2010: 29). Artemis'in Gyges/Koloe Gölü kıyısındaki kutsal alanından Strabon (13.4.5/626) bahsetmiştir (Mierse, 1983: 129; Bengisu, 1996: 10; Greenewalt, 2011: 1122).

¹¹⁴ Sardeislilerin gurur duydukları (Evans, 2017: 9) 8 x 20 sütundan oluşan (45.51 m. x 97.94 m.) (Burrell, 2004: 103; Hoz, 2016: 186), hazinesi bir çeşit banka olarak işlev gören (Dusinberre, 2015: 258) Artemis Tapınağı, antik dünyada bilinen en büyük dördüncü İon tapınağı (Ascough, 2005: 40; Yegül, 2010: 363) olmakla birlikte, Sardeis'in de en ünlü yapısıydı (Roosevelt, 2017: 120).

¹¹⁵ Tacitus, İ.S. 17 yılındaki korkunç felaketi şu sözlerle aktarmaktadır: "O yılki deprem bir gecede Asia'nın on iki kentini harap etti. Tahribat akla gelmeyecek kadar fazla ve korkunçtu. Bu felaket anında kaçmaya çabalamak bile anlamsızdı ve kaçmaya kalkışanları, kocaman, ağzını açmış olan toprak yuttu. Büyük dağlar aniden çöküp yıkıldı ve toprak seviyesi yükseldi. Yıkıntılar arasında alevler parlayıp yükseldi. Felaket Sardes'te yaşayanların üzerine büyükmeşumluğu ile çöktü ve onları kendine doğru çekti. İmparator felaketzedelere on milyon sester vereceğine dair söz verdi ve beş yıl içinde sözünü yerine getirip bu parayı ödedi. Para, devlet hazinesinden veya imparator hazinesinden ödendi." (Karagöz, 2005: 25).

Bunlardan 14'ü yeniden inşa edilebilmeleri için imparatorluk kasasından yardım almışlardır¹¹⁶. Sadece Sardeis'e çok büyük bir meblağ olan 10 milyon *sestertius* verilmiştir (Radt, 2002: 43)¹¹⁷. Yaşanan bu depremde sonra, Artemis Tapınağı elli yıldan fazla bir süre boyunca kalıntılar içerisinde kalmıştır (Ascough, 2005: 41). Zeus *Polieus* ile birlikte şehri korumada başarısız olan Artemis (Mierse, 1983: 135; Ascough, 2005: 41) bu tarihten sonra Sardeis sikkeleri üzerinde nadiren ortaya çıkmış; bu olayla birlikte tanrıça yerini Kore'ye bırakmıştır (Ascough, 2005: 41)¹¹⁸.

Kat. no: 12'nin ön yüzünde görülen Artemis'in İ.Ö. 3. yüzyıla ait Ephesos modelinden ilham alınarak yayı ve sadağıyla "Avcı Artemis" (Johnston, 1981: 8) olarak tasvir edilmiş olması, Sardeis ve Ephesos arasındaki dini ilişkileri, ayrıca Artemis *Ephesia* (*ibsimis*) tapımını akla getirmektedir. Ephesos ile Sardeis, Kroisos zamanından itibaren çok yakın ilişkilere sahip şehirlerdi (Pedley, 1972: 56; Johnston, 1981: 7, 75). Antik kaynaklarda da bu iki şehir arasındaki özel dini bağlar vurgulanmıştır (Kerschner, 2010: 261)¹¹⁹. Her iki şehirde de Artemis kültlerinde bir birliktelik söz konusu olmuştur (Pedley, 1972: 56; Johnston, 1981: 75). Ephesos Artemisi'nin geç Arkaik Dönem'den itibaren tapım gördüğü Sardeis'te (Mierse, 1983: 129; Dusingberre, 2015: 227-228; Evans, 2017: 9), Artemis Tapınağı'nın Ephesos tarafından kurulması¹²⁰, Ephesos'ta bulunan (Greenewalt, 2010: 243), İ.Ö. yak. 340'a tarihlendirilen "Kutsala Hakaret Yazıtı" olarak bilinen bir yazıtta belirtilmiştir. Bu

¹¹⁶ Tiberius'un yardımlarından ötürü imparator onuruna sikke basılmıştır. Tahtta oturan Tiberius, "Asya Kentlerini Tekrar İmar Eden" anlamına gelen *Civitatis Asia Restitutis* kelimeleriyle yüceltilmiştir (Karagöz, 2005: 25). Annesi Livia ise sikkeler üzerinde insanlara tahıl verirken tasvir edilmiştir (Ascough, 2005: 44).

¹¹⁷ "... Bizim zamanımızda Sipylus Dağı'nın eteklerinde bulunan Magnesia kenti ve Sardeis birçok yerdeki en ünlü kentler gibi depremle yıkılmıştır. Fakat imparator (Tiberius) para yardımı yaparak bu kentleri yenilemiştir..." (Strabon: 87).

¹¹⁸ Bu statü değişikliği, Artemis'in İ.S. 17 yılındaki depremde şehri koruyamaması ve başlıca tarımsal ürünün üzümden buğdaya dönüşmesiyle açıklanmıştır (Ascough, 2005: 41). Nüvizmatik kanıtlar da Sardeis'te İ.S. 2. ve 3. yüzyıllarda en önemli tanrıçanın Kore olduğunu, Artemis kültünün bu yüzyıllarda ikinci plana düştüğüne işaret etmektedir (Johnston, 1981: 9).

¹¹⁹ Ephesos Artemisi ile Sardis Artemisi arasındaki ilişki Kroisos'la başlamıştır (Munn, 2006: 166). Ephesos Artemisi'ni koruyucu tanrıçası olarak kabul eden Kroisos (Kerschner, 2010: 259), Ephesos'taki kültle yakından ilgilenmiş; hatta yardımda bulunmuştur (Johnston 1981, s. 7.). Tahta geçmesinin ardından bazıları kabartmalı "birçok sütunu" (Herodotos 1, 92) Ephesos Artemision'una bağışlamıştır (Kerschner, 2010: 259). Kroisos'un olağanüstü bağışları sayesinde Ephesos'taki Artemis Tapınağı dünyanın yedi harikasından biri olarak gösterilmiştir (Konuk, 2003: 42).

¹²⁰ Bir Ephesos heyeti tanrıçaya *khiton* sunmak için yıllık törene katılmışlardır (Mierse, 1983: 129; Kerschner, 2010: 261; Dusingberre, 2015: 227-228; Evans, 2017: 9).

yazıt, iki şehirdeki Artemis kutsal alanlarını birbirine bağlayan kutsal bir yoldan da söz etmiştir (Mierse, 1983: 129; Dusinger, 2015: 227-228; Evans, 2017: 9; Roosevelt, 2017: 122).

Kat. no: 12'nin arka yüzünde, ayakta¹²¹, kalkanı ve mızrağıyla Athena *Nikephoros* resmedilmiştir. Tanrıça sağ elinde zaferin *personifikasyonu* Nike'yi¹²² tutmaktadır. Nike, her zamanki *atribütü* olan çelengi (Sear, 1982: xv) Athena'ya sunar pozisyonda gösterilmiştir. Athena'nın sağ kolunun altında, yukarıdan aşağıya iki sütun halinde ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ ΞΕΝΟΚΡΙΤΟΣ¹²³ şeklinde bir *magistratın* adı yazılmıştır¹²⁴.

Artemis *Sardiane* ile Pergamon'un resmi ve koruyucu tanrıçası Athena *Nikephoros* ("zafer getiren") arasındaki ilişki, Sardeis'in Pergamon egemenliği altında bulunduğu dönemde ortaya çıkmıştır. Sardeis'in bilinen tek Hellenistik Dönem basımında arka yüzde boydan gösterilen Athena *Nikephoros*'un (Mierse, 1983: 130) Sardeis'te büyük olasılıkla bir kutsal alanı olduğu düşünülmektedir (Mierse, 1983: 130; Ascough, 2005: 257)¹²⁵. Athena kültü, Attalosların yönetimi altında, *Panathenaia Oyunları*'nın¹²⁶ Sardeis'te tesis edildiği zaman güçlü olsa da, İmparatorluk Dönemi'nin başlangıcından itibaren Athena'ya ait referanslarda bir azalma söz konusudur (Johnston, 1981: 81). Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait bir dekrette, hem Athena *Nikephoros*'un hem de Artemis *Sardiane*'nin bir rahibesi olan Apollonia onurlandırılmıştır (Mierse, 1983: 130).

¹²¹ Athena, Yunan sikke tipleri içerisinde en yaygın olarak boydan tasvir edilmiştir (Sear, 1980: xxiii).

¹²² Nike, erken dönemlerden İmparatorluk Dönemi'ne kadar önemini kaybetmeden korumuştur (Sear, 1982: xv).

¹²³ Bu *magistrat* ismi, Bloesch, 1997, 3910 no'lu sikke üzerinde de tespit edilmiştir.

¹²⁴ *BMC Lydia*: 242 - 243, 53 - 59'da (Lev. XXIV, 12, 16) *magistrat* isimleri farklı olmakla birlikte, sikke tipi olarak katalogtaki Kat. no: 12 ile bir benzerlik söz konusudur. Bu sebeple bu sikkenin benzeri olarak bu kataloğa atıfta bulunulmuştur.

¹²⁵ Athena'nın Sardeis'te arkeolojik olarak kanıtlanamayan, ancak yazılı kaynaklar sayesinde ismi bilinen (Athena *Nikephoros* Tapınağı) bir tapınağı bulunmaktaydı (Ascough, 2005: 257).

¹²⁶ Sardeis'te, Athena'yla ilişkili olarak düzenlenen *Panathenaia - Eumonia Oyunları* İ.Ö. yak. 166 yılından sonra ortaya çıkmıştır (Mierse, 1983: 130).

2.2.5. Drusus - Germanicus / meşe - defne çelengi (Kat. no: 13-14) - Drusus - Germanicus / meşe - defne çelengi "ikinci basım" (Kat. no: 15-16)

Kat. no: 13, 14 ile Kat. no: 15, 16 ilk bakışta aynı tipte basılmış gibi görünseler de, aslında farklı tarihlerde darp edilmişlerdir. Bununla birlikte, her dört sikkenin de (Kat. no: 13, 14, 15, 16) ön yüzündeki Drusus ve Germanicus figürleri¹²⁷, ΔΡΟΥΣΟΣ ΚΑΙ ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΣ ΚΑΙΣΑΡΕΣ ΝΕΟΙ ΘΕΟΙ ΦΙΛΑΔΕΛΦΟΙ yazısı ile arka yüzdeki meşe ve defne çelengi içerisindeki ΚΟΙΝΟΥ ΑΣΙΑΣ yazısı aynıdır. Sikkeler arasındaki farklılık, arka yüzde, "meşe ve defne çelenginin etrafında, sikke pulunun dış kısmındaki" *lejand*tadır. *Lejand* Kat. no: 13 ile 14'de ΕΠΙ ΑΡΧΙΕΡΕΩΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΚΛΕΩΝΟΣ ΣΑΡΔΙΑΝΟΥ, Kat. no: 15 ile 16'da ise ΓΑΙΩ ΑΣΙΝΝΙΩ ΠΩΛΛΙΩΝΙ ΑΝΘΥΠΙΑΤΩ şeklindedir. *Lejand*lardaki bu farklılık, Kat. no: 15 ile 16'nın yeniden basılmasından kaynaklanmaktadır. Olasılıkla yerel bir *Arkhiereus* (*BMC Lydia*: cviii)¹²⁸ olan Kleon oğlu Aleksandros'un idaresi altında basılan (*BMC Lydia*: 251) ve İ.S. yak. 23 - 26 arasına tarihlendirilen Kat. no: 13 ile 14'ün arka yüzündeki orjinal *lejand* silinerek (Sear, 1982: 365)¹²⁹ değiştirilmiş¹³⁰; buna karşın, ön yüz *lejand*ı orjinaline sadık kalınarak önceki gibi basılmıştır (*RPC I*, 2994-2995)¹³¹. Eski kalıp kullanılarak yapılan bu uygulamanın (*BMC Lydia*: 252)¹³² Caligula'nın egemenliği sırasında (Sear, 1982: 365), İ.S. 37 - 38'de *proconsul* (vali) görevinde bulunan C. Asinius Pollio'nun idaresinde gerçekleştirildiği düşünülmektedir (*BMC Lydia*: 252; Johnston, 1981: 84). Sikkenin belli bir kesimini kapsayacak şekilde yapılan bu basımın nedenine dair bir bilgi bulunmamasına karşın, Caligula'nın tahta çıkmasının ardından Drusus¹³³ ile babası Germanicus'u

¹²⁷ Sağ ellerinde birer *lituus* tutan Drusus ve Germanicus, *sella curuliste* yan yana sola doğru oturmaktadırlar.

¹²⁸ "Baş rahip" anlamına gelen din görevlisi (Sear, 1982: xix; Franke, 2007: 28).

¹²⁹ *Lejand*ın orijinali: ΕΠΙ ΑΡΧΙΕΡΕΩΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΚΛΕΩΝΟΣ ΣΑΡΔΙΑΝΟΥ'dur (Johnston 1981, s. 84).

¹³⁰ *Lejand*ın yeni hali: ΓΑΙΩ ΑΣΙΝΝΙΩ ΠΩΛΛΙΩΝΙ ΑΝΘΥΠΙΑΤΩ.

¹³¹ Ön yüzdeki ΔΡΟΥΣΟΣ ΚΑΙ ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΣ ΚΑΙΣΑΡΕΣ ΝΕΟΙ ΘΕΟΙ ΦΙΛΑΔΕΛΦΟΙ yazısı değişmeden kalmıştır.

¹³² Sikkenin dış kenarının üstüne, eski kalıp kullanılarak kısmi olarak yeniden bir basım gerçekleştirilmiştir (Johnston, 1981: 84).

¹³³ Tiberius ile Vipsania'nın oğlu olan Drusus, İ.S. 19'da Germanicus'un ölümü sonrasında tahtın varisi haline gelmiş; ancak dört yıl sonra eşi tarafından zehirlenmiştir (Sear, 1982: 31).

onurlandırmak amacıyla böylesine bir basımın gerçekleştirildiği düşünülmektedir (Johnston, 1981: 84).

Bir kısmının ya da tamamının *posthumus* olabileceği düşünülen bu basımlar, başka yerlerde de basılmış olmalarına rağmen, geleneksel olarak Sardeis'e atfedilmişlerdir (Johnston, 1981: 84). Ön yüzünde Drusus ile Germanicus'un tasvir edildiği bu sikkelerin arka yüzünde Κοινὴ Ἀσίας Oyunları'na atıfta bulunulmuştur (*BMC Lydia*: cviii; Johnston, 1981: 84)¹³⁵.

Pergamon Krallığı'nın son kralı III. Attalos, son günlerinde bir vasiyetname hazırlamış ve geleneksel dostları Romalıları krallığın varisi olarak göstermiştir (Malay, 1987: 34). Bu vasiyetin ardından Roma, İ.Ö. 129'da Batı Anadolu'da Asya Eyaleti'ni kurmuştur (Franke, 2007: 41; Tekin, 2011: 43)¹³⁶. Asya Eyaleti ise İ.Ö. 1. yüzyılın başında bir "*Koinon Asias*" oluşturmuştur (Franke, 2007: 13). Asya şehirlerinden oluşan ve en önemli birliklerden¹³⁷ biri olarak nitelendirilen *Asia Koinonu* (*RPC II*: 118) tarafından İ.Ö. yak. 29'da Augustus onuruna *Koinon Oyunları* yapılmaya başlanmış; *ta megala*¹³⁸ ve *ta alla*¹³⁹ adlarıyla bir çok kentte (Johnston, 1981: 12-13) oyunlar düzenlenmiştir. Eyaletin imparatorluk tapınağına başkanlık eden Asia'nın baş rahibine sahip beş şehirden biri olan Sardeis (Burrell, 2004: 100) de üye şehirler tarafından dönüşümlü olarak organize edilen (Johnston, 1981: 12), masrafları kimi zaman diğer şehirler tarafından da karşılanan Κοινὴ Ἀσίας Oyunları'nı (*BMC Lydia*: cix; Johnston, 1981: 12)¹⁴⁰ İ.S. 1. yüzyıldan itibaren kutlamaya başlamıştır (Burrell, 2004: 111).

¹³⁴ KOINOS ya da KOINA, şehirlerin oluşturdukları birlikler (*RPC II*: 118; Franke, 2007: 27) ile eyalet meclisinin toplantıları nedeniyle düzenlenen bayramlar için kullanılmıştır (Sear, 1982: xxi).

¹³⁵ Koinon sikkeleri üzerinde Roma valilerinin, birlik memurlarının, rahiplerin ve baş rahiplerin isim ve ünvanlarına, buna ek olarak eyalet meclisinin bulunduğu birlik için sikke darbeden kentin adına rastlanmaktadır (Franke, 2007: 14).

¹³⁶ Bunu daha sonra başka eyaletlerin kurulması da izlemiştir (Tekin, 2011: 43).

¹³⁷ Bu birliklerin görevlerinden biri de kültler ile bayramların organizasyonunu yapmaktı (*RPC II*: 118).

¹³⁸ *Ta megala* oyunlarını Pergamon, Ephesos ve Smyrna düzenlemiştir (Johnston, 1981: 12-13).

¹³⁹ *Ta alla* oyunlarını Kyzikos, Philadelphia, Laodikeia, Miletos, Tralleis ile Sardeis düzenlemiştir (Johnston, 1981: 12-13).

¹⁴⁰ *Asia Koinonu*'nun düzenlediği oyunların dışında, Sardeis'te *Khrysanthina* ile *Koraia Aktia* adlarıyla iki kutsal oyunun daha düzenli olarak kutlandığı bilinmektedir (Johnston, 1981: 12).

2.2.6. Dionysos / thyrsos (Kat. no: 17)

Kat. no: 17, Sardeis'in İ.Ö. 2. - 1. yy. arasına tarihlendirilen ve Dionysos / panter adı altında incelenen Kat. no: 11'den sonra, Dionysos'un ön yüz tipi olarak görüldüğü katalogtaki ikinci Sardeis sikkesidir. Bahsi geçen sikkeden farklı olarak bu sikkede Dionysos "büstü" tasvir edilmiştir. Her iki sikkede de genç olarak betimlenen tanrının saçları bu sikkede, Kat. no: 11'den farklı olarak¹⁴¹, arkada serbest bir şekilde toplanmış ve saç lüleleri ensesine düşmüştür. Dionysos'un başında sarmaşık çelengi görülmektedir. Kentin *ethnik* adı CAPΔIANΩN şeklinde ön yüzde belirtilmiştir. Sikkenin arka yüzünde, noktalı bordür içerisinde *taenia* ile bağlı bir *thyrsos* resmedilmiştir. Sağ boşlukta bir arı sembolü vardır. *Thyrsos*'un etrafını CTPAOIOAIBΩNIANOV *lejandı* çevrelemektedir. Kat. no: 17, İ.S. yak. 100 - 120 ya da Traianus zamanına (İ.S. 98 - 117) tarihlendirilmiştir.

2.2.7. Plotina / Pelops (Kat. no: 18)

Kat. no: 18'in ön yüzünde, ΠΛΩΤΕΙΝΑ CEBACTH *lejandı*ndan da anlaşılacağı üzere, Traianus'un eşi Pompeia Plotina'nın (İ.S. yak. 70 - 121) (Foss 1990, s. 106)¹⁴² büstü tasvir edilmiştir. Sikkenin arka yüzünde, at sürerken betimlenen figür ise Homeros tarafından "atları yöneten" *epitheti* verilen (Tulunay, 1998: 71, 90), araba sürücülüğü ile birlikte, atları yönlendirmedeki emsalsiz ustalığı her dönemde övgüye değer bulunan Pelops olarak tanımlanmıştır (Tulunay, 1998: 9)¹⁴³. Bu kahramanın bir sikke tipi¹⁴⁴ olarak seçilmiş olması, Pelops'un Lydia kökenli oluşuyla açıklanmaktadır (*BMC Lydia*: cx-cxi; Johnston, 1981: 85)¹⁴⁵. Antik

¹⁴¹ Kat. no: 11'de Dionysos'un saçları arkada topuz şeklindedir.

¹⁴² Plotina adına darp edilen sikkeler İ.S. 112 sonrasına tarihlendirilmektedir (Johnston, 1981: 85).

¹⁴³ Pelops, sikkeler üzerinde at sırtında bir kamçıyla dört nala giderken ya da vahşi bir atı evcilleştirirken resmedilmiştir (*BMC Lydia*: cxi).

¹⁴⁴ Pelops, Marciana döneminde de arka yüz tipi olarak seçilmiştir (*SNG Lydien*, 3150, 3151).

¹⁴⁵ Pausanias (2.22.4), Plinius (*HN* 5.30) ve Ovidius (*Met.* 2.156), Pelops'un Tmolos'un torunu olduğundan bahsetmişlerdir (Johnston, 1981: 85). Yunan mitolojisinde Pelops, Lydia ya da Phrygia'nın efsanevi kralı olarak gösterilen babası Tantalos tarafından tanrılara sunulmuştur (Munn, 2006: 23, 45).

kaynakların Lydia kökenli olarak gösterdiği Pelops (Tulunay, 1998: 20)¹⁴⁶ anavatanını terk etmek zorunda kalarak büyük zenginliklerle Yunanistan'a göç etmiş (Tulunay, 1998: 72; Munn, 2006: 182) ve Peloponnessos'a adını vermiştir (Tulunay, 1998: 50)¹⁴⁷. Pelops, Sardeis'in İ.S. 3. yüzyıl sikkeleri üzerinde yeniden karşımıza çıkmaktadır (Johnston, 1981: 85).

2.2.8. İmparator (?) / aslan (Kat. no: 19)

Kat. no: 19'un kondisyonunun kötü durumda olması, ne imparator tasvirinin ne de imparator isminin görülebilmesine olanak tanımıştır. Bu olumsuzluğa rağmen, arka yüzde sola doğru yürümekte olan aslanın varlığı ile *kesimde neokoros* ünvanına ilişkin yazının kısmen de olsa okunabilmesi, sikkenin ya Sardeis'in *neokoros* ünvanını elde ettiği bir dönemde ya da aslan tasvirinin sikkeler üzerinde betimlendiği bir zamanda basılmış olabileceğini akla getirmiştir.

Yunanlılar ayrıcalık kazanmak, parasal devlet yardımı almak ya da şehrin ününe hizmet etmesi açısından imparatorun gönlünü kazanmaya ve bunu korumaya çalışmışlardır (Franke, 2007: 12). Bunun için belli ayrıcalıkları içeren (Franke, 2007: 26), elde etmek için şehirlerin birbirleriyle yarıştığı (Johnston, 1981: 11), "tapınak bekçisi/muhafızı" anlamına gelen (Magie, 1950: 637; Sear, 1982: xx; Price, 2004: 128) *neokoros* (νεωκόρος) (Sear, 1982: xx; Johnston, 1981: 11) ünvanını kazanmak için şehirler büyük çaba göstermişlerdir. Önceden kişiler için kullanılmaktayken, Roma İmparatorluk Dönemi'nde eyalet adına bir imparator kültü tapınağı inşa eden şehirler için kullanılmaya başlanan bu ünvan, bazen imparatorun kendisi, bazen de Asia gibi senatörlerden oluşan eyaletlerde senatonun uygun görmesiyle birlikte imparator onayına sunuluyor ve ardından şehirlere veriliyordu (Johnston, 1981: 11).

¹⁴⁶ Lydia'nın önemli kraliçesi Omphale'nin torunu olduğu düşünülen Pelops (Tulunay, 1998: 35, 89) Lydia'nın yanı sıra, Phrygia ile Paphlagonia kökenli olarak da gösterilmiştir (Tulunay, 1998: 20).

¹⁴⁷ Ünlü Atinalı tarihçi Thukydides, "... Peloponnessoslular'ın, bize, kendi atalarından yadigar kalan en güvenilir kaynaklara dayanarak anlattıklarına göre, Pelops, Asia'dan getirdiği büyük serveti sayesinde, ülkeye bir yabancı olarak gelmesine rağmen, varlıksız halk arasında egemenliği ilk kez kurarak bölgeye ismini vermiştir ..." diye yazmıştır (Tulunay, 1998: 20).

Neokoros ünvanına hak kazanan kent¹⁴⁸ bununla ΣΕΒΑΣΜΙΑ, yani imparator onuruna oyunlar düzenleme ayrıcalığını kazanıyordu (Franke, 2007: 25)¹⁴⁹. Sardeis de bu ünvana İ.S. 17'deki yıkıcı depremin ardından azımsanmayacak bir yardımda (Greenewalt, 2010a: 25) bulunan Tiberius (Ascough, 2005: 44)¹⁵⁰ (İ.S. 29), Antoninus Pius (Burrell, 2004: 103; Ascough, 2005: 44) (İ.S. 138-151) ve Elagabalus (Burrell, 2004: 110; Ascough, 2005: 44) (İ.S. 218-222) dönemleri olmak üzere (Ascough, 2005: 44) toplam üç kez hak kazanmıştır (Greenewalt, 2010a: 25)¹⁵¹. Bu bilgiler ile birlikte, arka yüz tipi olarak aslanın Caracalla (İ.S. 198 - 217) ile Elagabalus (İ.S. 218 - 222) dönemlerine ait basımlarda görülmesi, Kat. no: 19'un kabaca İ.S. 2.-3. yüzyıllarda darp edildiğine işaret etmektedir. Bu nedenlerden dolayı katalog kısmında ilgili sikkenin ön yüz açıklaması "İmparator (?) büstü", tarih bölümü ise "İ.S. 2.-3. yy. (?)" şeklinde doldurulmuştur.

2.2.9. Pergamon - Sardeis birlik sikkesi (Kat. no: 20)

İmparatorluk Dönemi sırasında bir çok şehir birlik sikkesi basmıştır (Sear, 1982: xix). Sardeis de bu şehirlerden biriydi. Kat. no: 20, yaygın olarak görülen (Franke, 2007: 29), şehir sikkeleri içerisinde *Homonoia* (Tekin, 1994: 33)¹⁵² (anlaşma, dostluk ya da ittifak sikkeleri) olarak da adlandırılan birlik sikkeleri kategorisinde değerlendirilebilecek bir örnektir. 6 şehirle benzer emisyonları çıkartan Sardeis'in (Franke, 2007: 30) Pergamon¹⁵³ ile oluşturduğu birlikle ilişkili olan bu

¹⁴⁸ Anadolu'daki otuz beş farklı şehir, toplamda yaklaşık elli kez *neokoros* ünvanına hak kazanmıştı. Bu rakamların gösterdiği gibi, Anadolu'daki bazı önemli şehirler bu ünvanı 'iki ya da daha çok' kez elde etmişti (Price, 2004: 128).

¹⁴⁹ Kentler, oyunlar için azımsanmayacak giderleri severek üstlenmeye hazırды (Franke, 2007: 25).

¹⁵⁰ Burrell, Sardeis'in ilk *neokoros* ünvanıyla onurlandırıldığı tapınağı hakkında ne yazıtlar ne de sikkelerin bir bilgi verdiğini belirtirken (Burrell, 2004: 100), Magie, Sardeis'in ilk *neokoros* ünvanının Antinous'a ait bir sikke üzerinde yer aldığından söz etmiştir (Magie, 1950: 1497).

¹⁵¹ İmparator kültü merkezi olarak Artemis Tapınağı seçilmiştir. Artemis Tapınağı'nın içinde veya etrafında yapının imparator kültüne adandığına işaret eden Antoninuslar sülalesine atfedilen beş adet devasa portre başı (Antoninus Pius, Marcus Aurelius (Zeus?), Yaşlı Faustina, Lucilla (Artemis?) ve Commodus) bulunmuştur (Yegül, 2010: 364, 381, 382).

¹⁵² İki ya da üç kentin aralarında yaptıkları anlaşmayla ortak olarak sikke basması olarak tanımlanmaktadır (Tekin, 1994: 33). Bu sikkeler 78'den fazla şehir tarafından, 100 farklı kombinasyonla yaklaşık 300 yıllık bir süre boyunca darp edilmişlerdir (Franke, 2007: 19).

¹⁵³ Hellenistik dönem eyalet yönetim merkezi konumunda olan Pergamon, daha sonrasında Yunanlıların birlik merkezi olarak Augustus'un kült yeri için seçtikleri bir şehirdi (Burrell, 2004: 18).

sikke Augustus dönemine (İ.S. 1. yüzyıl) tarihlendirilmektedir (*BMC Lydia*: 275; Johnston, 1981: 3)¹⁵⁴. Sikkenin ön yüzünde Sardeis ile Pergamon *demosları*¹⁵⁵ ayakta, karşılıklı olarak tasvir edilmişlerdir. Sahnenin sağında, *himation* giymiş Pergamon *demosu*, solda elleri *himationa* sarılı Sardeis demosunu taçlandırırken gösterilmiştir. Ön yüz *lejandında* "Sardeisliler'in ve Pergamonlular'ın" anlamına gelen CAPΔIANΩN IaK ΠEPTAMHNΩN yazısıyla Kat. no: 20'nin bir birlik sikkesi olduğu açık bir şekilde anlaşılabilmektedir.

Pergamon ile Sardeis arasındaki birliğin nedeni bilinmemektedir. Bununla birlikte, İmparatorluk Dönemi'nin en eski Yunan birlik basımlarından biri olarak kabul edilen bu sikkelerin (Johnston, 1981: 74)¹⁵⁶ Sardeis'te yaygın bir kullanımı olduğu düşünülmektedir (Johnston, 1981: 3). Bu iki şehir arasındaki ilişkinin temelinde ticari ya da *agonistik* nedenler yatıyor olması muhtemel de olsa, bu sikkelerin dinsel bir işbirliğini kutlamak amacıyla basılmış olabileceklerine dair bir varsayımda bulunulmuştur (Johnston, 1981: 74). Bazı araştırmacılara göre bu sikkeler, her iki şehrin bireysel olarak Augustus kültünü kutlamaları dolayısıyla basılmıştır (Burrell, 2004: 20, dn. 25).

Kat. no: 20'nin arka yüzünde, Augustus onuruna Pergamon'da inşa edilen tapınağa ait bir tasvir söz konusudur. Anadolu'daki kentler ile kırsal bölgelere refah ve gelişme getiren Augustus¹⁵⁷, İ.Ö. 20 yılının yaz aylarını Bithynia ve Asia eyaletlerine bir inceleme gezisinde bulunarak geçirmiştir. Gittiği her yerde çeşitli hayır işlerine karşılık olarak onurlandırılan imparator için kentler kısa bir süre sonra Augustus tapınakları yapmak üzere birbirleriyle yarışmaya başlamışlardır (Radt, 2002: 43). Bölge kentlerinin eyalet meclisi olan Asia Yunanlıları Birliği de Augustus'tan kendisinin de tapınaklarda tanrı olarak onurlandırılmasını istemiştir (Foss, 1990: 40; Radt, 2002: 42; Franke, 2007: 13). Bu istek karşısında imparator da

¹⁵⁴ Pergamon ile Sardeis arasındaki birliğe ilişkin bir başka *homonoia* sikkesinde, sol ellerinde asa tutan Pergamon ve Sardeis *demosları* el sıkışırken tasvir edilmişlerdir (Johnston, 1981: 269).

¹⁵⁵ İ.S. 1. yüzyılda şehirler, koruyucu tanrıları yerine genellikle *demos* figürleriyle temsil edilmişlerdir (Johnston, 1981: 74).

¹⁵⁶ Bu gruptaki sikkelerin üzerinde daha sonradan OMONOIA kelimesi yer almıştır (Johnston, 1981: 74).

¹⁵⁷ Augustus (İ.Ö. 27-İ.S. 14), İ.Ö. 31'deki Actium Savaşı'nda M. Antoninus'u yenilgiye uğrattığında Roma'nın tek hakimi olarak kalmış; birkaç yıl sonra, İ.Ö. 27'de Senato'nun kendisine "Augustus" ünvanı vermesiyle Roma devletinin en büyük gücü haline gelmiştir. Yaklaşık 40 yıllık iktidarlığı boyunca Roma'da barış hakim olmuştur (Tekin, 1994: 36; Radt, 2002: 42).

Hellenistik Dönem'den beri var olan hükümdara tapma geleneğine karşı koyamayarak (Radt, 2002: 43) Asia Eyaleti için Pergamon'da kendi adına bir tapınak yapılmasını ve devletin tanrısal simgesi olan Roma ile birlikte kendisine de tapınılmasına izin vermiştir (Foss, 1990: 40; Radt, 2002: 42; Franke, 2007: 13)¹⁵⁸. Bunun sonucunda, İ.Ö. 29 yılında (Price, 2004: 112) Asia Eyaleti (Price, 2004: 112) tarafından içinde askeri kıyafetli bir Augustus tasvirinin de yer aldığı (Price, 2004: 299), imparator kültüyle ilişkili (Burrell, 2004: 20) eyaletin ilk tapınağı inşa edilmiştir (Johnston, 1981: 11; Burrell, 2004: 19; Franke, 2007: 13). Roma ve Augustus kültürünün kurulmasıyla birlikte, Pergamon'daki eyalet tapınağının himayesinde (Radt, 2002: 42), topluluğun baş rahibinin gözetiminde şenlikler düzenlenmiştir (Price, 2004: 112)¹⁵⁹.

Kentin dinsel önemini ve dindarlığını ortaya koymakla birlikte, kenti süsleyen tapınaklar çoğunlukla içindeki kült heykeliyle büyük ilgi görmüşlerdir (Franke, 2007: 19). Pergamon basımı olan Kat. no: 20'nin arka yüz tipi için de Sardeis tarafından önem verilen, imparatorluk kültüyle ilişkili Roma ve Augustus Tapınağı seçilmiştir (Johnston, 1981: 74; Franke, 2007: 19). Üçgen alınlıklı, iki sütunlu¹⁶⁰ ve üç basamaklı olarak gösterilen tapınağın üst kısmındaki CEBACTON (*Sebasteion* = Roma ve Augustus Tapınağı) yazısı, tapınağın kuşkuya yer bırakmayacak şekilde, Asia Eyaleti'nin ilk imparatorluk tapınağı olan (Price, 2004: 227, 408) Roma ve Augustus Tapınağı olduğunu kanıtlamaktadır. Tapınağın içerisinde¹⁶¹ ise askeri giysili olarak ayakta ve cepheden betimlenen Augustus, mızrak ve pelerin tutarken resmedilmiştir. Tapınak tasvirinin her iki yanında, bölünmüş bir şekilde ΚΕΦΑΛΙΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΩΝ *lejandına* yer verilmiştir¹⁶². Asia *Koinonu*'nun bir sembolü haline gelen bu tapınak, *Sebasteion*, Asia Eyaleti'nin diğer şehirlerinin bastığı sikkeler

¹⁵⁸ Augustus, Romalılara kendi şahsına tapınılmasına ise izin vermemiştir. İmparator kültü, Augustus'un ölümünden sonra gitgide gelişmiş ve Roma İmparatorluğu vatandaşlarının imparatora ve senatoya karşı göstermiş olduğu saygının bir simgesi olmuştur (Franke, 2007: 13).

¹⁵⁹ Her yıl Augustus'un yaş günü kutlamaları yapılarak (Radt, 2002: 42) imparator onuruna Pergamon'da oyunlar düzenlenmiştir (Price, 2004: 129).

¹⁶⁰ Tapınak, *RPC I*'de (no: 2362) hatalı olarak dört sütunlu olarak tanımlanmıştır (Burrell, 2004: 20).

¹⁶¹ Sikkeler üzerinde tapınak içerisinde bulunan kült heykellerini temsil eden figürler çoğunlukla tapınağın ön kısmındaki bir dizi sütunun aralanması veya kaldırılmasıyla tasvir edilmiştir. İmparatorların bir tapınak içinde görüldüğü tasvirler dört temel kategoriye ayrılmaktaydı: İlk kategori büstlerdi. Kalan üç kategori ise imparatorun boydan heykellerini kapsamaktaydı (Price, 2004: 296-299).

¹⁶² Referans olarak verilen *SNG Mysia*, 519'un arka yüzündeki *lejand* farklı olsa da tip aynıdır.

üzerinde de tasvir edilmiş (Burrell, 2004: 19) olup bu sikkeler yüz yıldan fazla süreyle neredeyse aynı şekilde gösterilmiştir (Price, 2004: 293).

2.3. SAİTTAİ SİKKELERİ

Saittai¹⁶³ (Sidaskale, İcikler), Hermos ile Lykos nehirleri arasındaki bölgede yer almaktadır (Arnaoutoglou, 2011: 260). Yazıtlar sayesinde kentin özellikle Roma döneminde nüfusunun çok yoğun olduğu ve şehirde değişik meslek gruplarının örgütlenmiş olduğu bilinmektedir (Şahin, 1998: 58). Saittai'ın *polis* statüsünü tam olarak ne zaman kazandığı bilinmemekle birlikte, bu konudaki en erken kanıt, kentin Hadrianus egemenliği sırasında basmaya başladığı şehir sikkeleridir (Thonemann, 2017: 190).

Çok çeşitli tipte sikke bastığı bilinen Saittai (*BMC Lydia*: xcii), katalogtaki 7 adet sikkeyle Sardeis'ten sonra en fazla sikkeyle temsil edilen kenttir. Kentin Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilen bronz sikkelerinin üzerinde şehrin *ethnik* adının CAITTHNQN şeklinde, *pluralis* - *genetivus* halinde çekimlenip yazıldığı görülmüştür.

2.3.1. Asklepios (?) / Herakles (Kat. no: 21)

Kat. no: 21'in ön yüzünde, kesin olmamakla birlikte, sağa dönük, sakallı Asklepios başı resmedilmiştir. Sikkenin arka yüzünde, antik dönemin en ünlü kahramanı, güç ve cesaretin sembolü olarak sikkeler üzerinde sıklıkla betimlenen Herakles (Tekin, 1994: 34) yer almaktadır. Ayakta, çıplak olarak tasvir edilen kahraman bir elinde lobut, diğerinde ise aslan postu tutmaktadır. Sikkede *kesim* çizgisi görülebilmektedir.

¹⁶³ Şehrin adı Ptolemaios 5, 2, 21'de Σέτται (Σέται, Σέπται, Σάεττα), Hierokles 669, 6'da Σίται ve Notitia'da ó Σεττων şeklinde geçmektedir (Şahin, 1998: 58).

2.3.2. Demos / Kybele (Kat. no: 22)

Kat. no: 22'nin ön yüzünde, Roma egemenliği altındaki Asia'nın "yarı-özerk" sikkelerinde (ön yüzde) en yaygın olarak görülen figürlerden biri olan *demos* (Sear, 1982: xiv; Şahin, 1998: 41)¹⁶⁴ *personifikasyonu* yer almaktadır. Vatandaşlar topluluğu (Franke, 2007: 21) ya da halk anlamına gelen *demos* (Sear, 1982: xiv), genç olarak betimlenmiş olup CAITTHNQN ΔHMOC ("Saittailıların demosu") yazısıyla kimliği belirtilmiştir. Lydia'da, Saittai'nın dışında, Bagis, Brioula, Daldis, Dioshieron, Hierokaisareia, Maionia, Magnesia ad Sipylum ve Mostene de *demos* figürlü sikkeler basmışlardır (Şahin, 1998: 42).

Sikkenin arka yüzünde, Saittai sikkeleri üzerinde arka yüz tipi olarak sıklıkla karşılaşılan (Johnston, 1981: 88), Lydialıların *Kybebe*¹⁶⁵, Phrygialıların Matar Kubeleya veya Kybele, Yunanlıların ise çoğunlukla Tanrıların Anası olarak adlandırdığı (Munn, 2006: 4) Kybele betimlenmiştir. *Khiton* ve *peplos* giyen, başında *polos/kalathos* bulunan tanrıça, tahtta oturur pozisyonda tasvir edilmiştir. Sol kolunu kültündeki gürültücü müziğe işaret eden *tympanona* (Munn, 2009: 198)¹⁶⁶ (= davul) dayayan Kybele, sağ elinde bir *phiale* tutmaktadır. Tanrıça ile noktalı bordür arasında ΕΠΙ ΑΤΤΙΚΟΝ ΑΡΧΑΪΟΝ şeklinde bir yazı okunmaktadır.

2.3.3. Septimus Severus / Apollon (Kat. no: 23)

Kat. no: 23'ün ön yüzünde, lejandın çok az bir bölümü okunabilse de, sakallı olarak betimlenen başın askerlikteki kabiliyeti ve iyi ilişkileri sayesinde hızla yükselen, çok sayıda sefer düzenleyen İmparator Septimus Severus'a (İ.S. 193-211)

¹⁶⁴ Asia Eyaleti'nde basılan sikkeler üzerindeki *demos personifikasyonun* baş, giysili gövde ya da *demos* olmak üzere üç farklı şekilde betimlendiği tespit edilmiştir. Sonuncu tip, diğer iki tipe oranla çok daha nadir kullanılmıştır (Şahin, 1998: 41-42).

¹⁶⁵ Lydce yazılmış yazıtlarda adı sıklıkla "Kuvava" olarak geçen tanrıça (Johnston, 1981: 8), Lydia'nın baş tanrıçasıydı (Greenewalt, 2010: 233). İ.Ö. 499'da İonların Pers satraplarına karşı ayaklanması sırasında, Sardeis'le birlikte "ülkenin tanrıçası *Kybebe*'nin" kutsal alanı (*hieron*) ateşe verilmiş (Herodotos 5.101); bu kutsal alanın tahribi, Pers Savaşları sırasında Atina Akropolis'i'nin ve diğer Yunan kutsal alanlarının yakılması için bir bahane olmuştur (Cahill, 2010a: 100). Kybele bölgede *Meter Plakilene* ve *Meter Sipylene* olarak tapım görmüştür (Erdoğan, 2003: 361).

¹⁶⁶ Tanrıçanın İ.Ö. 7., 6. ve 5. yy.'lara tarihlendirilen Phryg, Lydia ve Yunan anıtlarındaki ikonografisi ile Atina'da Tanrıların Anası'nın klasik kült heykelinde *tympanonu* ile birlikte tasvir edilmiştir (Munn, 2009: 198).

(Sear, 1982: 199; Tekin, 1994: 39)¹⁶⁷ ait olduğu anlaşılmıştır. Sikkenin arka yüzünde, sol elinde *kithara* tutan Apollon tasvir edilmiştir.

Sikke kataloglarında bu sikkenin bire bir benzeri bulunamamış olmasına rağmen, gerek ön ve arka yüz *lejandı*, gerekse imparator başının tasviri dolayısıyla Kat. no: 23'ün Septimius Severus döneminde basılan bir Saittai sikkesi olduğu anlaşılmıştır. Kondisyonu kötü durumda olan ve *lejand*ları kısmen okunabilen bu sikkenin ön yüzündeki imparator ismi (Σεπ Σεουηρος) ile arka yüzdeki *ethnik* adının (Σαιττηνων) SNG Lydien, 3098 no'lu sikkedeki gibi (ya da benzer şekilde) olabileceği düşünülmektedir.

2.3.4. Senato / Kybele (Kat. no: 24)

Kat. no: 24'ün ön yüzünde, Roma senatosunun¹⁶⁸ (ΙΕΡΑ CYNKΛΗΤΟC) *personifikasyonu* görülmektedir. Sikkenin arka yüzü ise Kat. no: 22 ile benzer özellikler taşımaktadır.

2.3.5. Gordianus / Herakles - Nemea aslanı (Kat. no: 25)

Gordianus III (İ.S. 238 - 244) (Sear, 1982: viii) dönemine ait Kat. no: 25'in ön yüzünde, başı sola dönük, mızrağı ve kalkanıyla betimlenen İmparator Gordianus'un (ΑΥΤ•Κ•Μ ΓΟΡΔΙΑΝΟC) defne çelenkli büstü yer almaktadır. Sikkenin arka yüzünde, antik dönemde tüm kahramanların en ünlüsü Herakles (Sear, 1980: xxv) ile Nemea aslanının mücadelesi konu olarak seçilmiştir. Herakles'in on iki görevinden (*dodekathloi*) (Tulunay, 1998: 67)¹⁶⁹ birinin canlandırıldığı bu

¹⁶⁷ Bu imparatorun Yunan sikkeleri çok büyük ölçekte basılmıştır (Sear, 1982: 199).

¹⁶⁸ Roma Senatosu (CYNKΛΗΤΟC ya da ΙΕΡΑ CYNKΛΗΤΟC *lejandı*yla birlikte), Roma egemenliği altındaki Asia'nın "yarı-özerk" sikkelerinin ön yüzlerinde en yaygın olarak betimlenen figürlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır (Sear, 1982: xiv). Bu personifikasyonunun sikkeler üzerinde tasvir edilmesi, sikke basımı ya da *neokoros* ünvanının elde edilmesi gibi izin gerektiren konularda bir karar organı olarak görev yapan senatonun göstermiş olduğu özverilerinin karşılığı olarak şehirlerin bir teşekkür şekli olarak yorumlanmıştır (Franke, 2007: 22).

¹⁶⁹ Herakles ve onun yaşamı, özellikle de *dodekathloi* yani ona yüklenen on iki iş sikkeler üzerinde sıklıkla betimlenmiş olup sayısız kent onun anısını yaşatmıştır. Kentler bunu, kahramana yalnızca *oikist* ya da *ktistes* olarak saygı gösterdiği için değil, insan emeği ve çabasının simgesi, ayrıca erkek gücünü temsil ettiği için de yapmıştır (Franke, 2007: 37).

sahne de çıplak olarak gösterilen kahraman, Yunan sikke tipleri içerisinde en yaygın olarak tasvir edildiği şekilde, boydan (Sear, 1980: xxv) gösterilmiş olup Nemea aslanının boğazını sıkmaktadır. Sikkede *kesim* çizgisi belirgin bir şekilde gösterilmiştir.

2.3.6. Gallienus / Men (Kat. no: 26)

Kat. no: 26'nın ön yüzünde, sağa dönük, defne çelenkli Gallienus büstü yer almaktadır. Sikke üzerinde AVT•K•Π AIK ΓAΛΛIHNOC şeklinde imparatorun ismi ve ünvanına ilişkin kısaltma ve yazılar görülmektedir. Sikkenin arka yüzünde, noktalı bordür içerisinde omuzlarının arkasındaki hilali, sağ elindeki çam kozalağı ve sol elindeki asasıyla Saittai'da *Aziottenos epitheti*yle kentin ana tanrısı olarak tapım gören (BMC Lydia: xcii)¹⁷⁰, Phryg kökenli Men (Sear, 1982: xv)¹⁷¹ tasvir edilmiştir.

Kataloglarda Kat. no: 26'nın benzerine rastlanamamıştır. Buna karşın, ön ve arka yüzlerdeki *lejand*lardan Kat. no: 26 'nın Gallienus döneminde basılan bir Saittai (CAITTHNΩN) sikkesi olduğu anlaşılmıştır. Dolayısıyla katalog bölümünde bu sikkenin tarih kısmına İmparator Gallienus'un egemen olduğu İ.S. 253 - 268 yazılmıştır.

2.3.7. Senato / Athena (Kat. no: 27)

Kat. no: 27'nin ön yüzünde, her zaman olduğu gibi, genç olarak betimlenen (Franke, 2007: 22) senato (IΕPA CVNKΛHTOC) *personifikasyonu* yer almaktadır. Sikkenin arka yüzünde, *khiton* giyen Athena, kutsal hayvanı baykuşu, kalkanı ve mızrağıyla gösterilmiştir.

¹⁷⁰ Saittai'ın Men *Aziottenos* tipi için bkz. (BMC Lydia, 23-24) (Johnston, 1981: 83).

¹⁷¹ Men bir çok kez su kaynaklarıyla ilişkilendirilmiştir (Bengisu, 1996: 9).

2.4. MAGNESİA AD SİPYLUM SİKKELERİ

Magnesia ad Sipylum¹⁷², Smyrna'nın yaklaşık olarak 32 km. kuzeydoğusunda (Daubner, 2013: 4235), Tmolos'un kuzeyindeki geniş Hermos Nehri vadisinden yükselen üç ayrı tepeden biri olan, en batıdaki Sipylos Dağı (Manisa Dağı) eteklerinde yer almaktadır (Roosevelt, 2017: 68). Lydia'nın batı sınırını oluşturan, stratejik ve ticari açıdan önemli bir yerde konumlanan kentin (Şahin, 1998: 56) Antiokhos I tarafından kurulduğu düşünülmektedir (Cohen, 1995: 216).

Antik döneme ait çok az arkeolojik kalıntının bulunduğu Magnesia ad Sipylum'un erken tarihi hakkında hiçbir şey bilinmemekle birlikte, kente Seleukos kralları tarafından askerler yerleştirilmiştir (Cohen, 1995: 216; Daubner, 2013: 4235).

İ.Ö. 189 yılında gerçekleşen Magnesia Savaşı'nda Antiokhos III'ün (*Megas*) Consul L. Cornelius Scipio Asiagenus tarafından şehrin kuzey düzlüklerinde mağlup edilmesi sonucunda kent Romalılara boyun eğerek Eumenes'e verilmiştir. Magnesia ad Sipylum'un Mithridates VI'ya karşı göstermiş olduğu direnç nedeniyle şehre özgürlüğü bağışlanmış ve Roma egemenliği altında bölgesel anlamda önemli bir tarım merkezi olmuştur (Daubner, 2013: 4235).

Kat. no: 28, 29 ve 30, Attaloslar döneminden Gallienus dönemine dek şehir sikkesi basan Magnesia ad Sipylum'a (Daubner, 2013: 4235) aittir.

2.4.1. Herakles (Zeus? Sipylos?) / Hermos (Kat. no: 28-29)

Kat. no: 28 ile 29'un ön yüzünde, noktalı bordür içerisinde sağa dönük, sakallı olarak tasvir edilen başlar "Herakles (Zeus ? ya da Sipylos ?)" olarak tanımlanmıştır. Sikke kataloglarında sakallı olarak betimlenen bu başın kimliği konusunda bir fikir birliği bulunmamaktadır. Bu sakallı baş Forrer, 1926 (6840) ile *BMC Lydia*'da (s.

¹⁷² Şehrin ismi Strabon 13, 621'de ἡ Μαγνησία ἐστὶν ἡ ὑπὸ Σιπύλῳ ("Sipylos altındaki Magnesia"), Plinius 2, 205'te *Sipylum in Magnesia*, Ptolemaios 5, 2, 16'da Μαγνησία πρὸς Σιπύλῳ ("Sipylos yanındaki Magnesia"), Hierokles, *Syn.* 660, 15'de Μαγνησιασοῦπολις ile Μαγνησία Σιπύλου şeklinde geçmektedir (Şahin, 1998: 56).

140, 19) "Zeus ya da Sipylos Dağı'nın¹⁷³ ", Gökyıldırım, 2016'da Zeus'un, *Johnston 1981*'de Sipylos Dağı'nın, *SNG Lydien* (2997) ile *SNG Karien - Lydien*'de ise Herakles'in başı olarak değerlendirilmiştir. Kat. no: 28 ile 29'un ön yüzünde, sol alt boşlukta, üzerinde akrep sembolü bulunan *kontrmark*¹⁷⁴ bulunmaktadır. Akrep, *BMC Lydia* (32) ile Gökyıldırım, 2016'da (239) görüldüğü üzere, kentin İ.S. 2. - 3. yüzyıl sikkelerinde arka yüz tipi olarak seçilmiştir.

2.4.2. Şehir tanrıçası / Hermos (Kat. no: 30)

Kat. no: 30'un ön yüzünde ise kentin surlarını simgeleyen, minyatür duvarlarla çevrili bir taç giyen, kent tanrıçası Magnesia'nın büstü görülmektedir.

Yunan ve Anadolu dinlerinde tanrılar ile ilişkilendirilen nehirler (Rojas, 2010: 35), Lydialıların inanç sisteminde de önemli bir yere sahipti (Munn, 2009: 203). Bir çok nehir, toprağın verimine ve toplumun ekonomisine sağladığı katkılar nedeniyle kutsanmış ve tanrılaştırılmıştır (Özbilge Altınoluk, 2005: 39, 43). Magnesia ad Sipylum kentine ait üç sikkenin (Kat. no: 28, 29 ve 30) arka yüzünde de kentin topografyasıyla ilgili olarak nehir tanrısı Hermos'un *personifikasyonu* tasvir edilmiştir. Kat. no: 28 ile 29'da nehir tanrısının kimliği açık bir şekilde ΕΡΜΟC *lejangı*yla belirtilmişken, Kat. no: 30'un arka yüzünde nehir tanrısının ismi görülememiştir¹⁷⁵. Bununla birlikte, hem Kat. no: 28 ile 29 hem de nehir tanrıları konusunda doktora çalışması yapan Altınoluk'un (2005, s. 49) aktardığı bilgiler göz önüne alınarak, katalogta ilgili sikkenin arka yüzdeki *lejang* ΜΑΓΝΗΤΩΝ ΚΙΠΥΛΟΥ ΕΡΜΟC (Altınoluk, 2005: 49) olarak, nehir tanrısı Hermos'a atıfta bulunacak şekilde tamamlanmıştır. Kat. no: 28 ile 29'da oturur pozisyonda betimlenen Hermos, sol elinde kentteki tarıma, özellikle de buğday yetiştiriciliğine

¹⁷³ Yunan *antropomorfizmi*, kutsal sayılan dağları insan biçiminde varlıklar olarak göstermiştir (Özbilge Altınoluk, 2005: 39).

¹⁷⁴ Basılmış ya da piyasaya sürülmeye hazır duruma gelmiş sikkeye herhangi bir amaçla sonradan vurulan küçük damgaya *kontrmark* ya da *kontermark* adı verilmiştir. *Kontrmark*, sikkenin her iki yüzüne de vurulabilmekteydi (Tekin, 1994: 24).

¹⁷⁵ Sikke pulunun dış kenarı üzerinde ΜΑΓΝΗΤΩΝ, nehir tanrısının çevresinde ise ΚΙΠΥΛΟΥ yazısı okunmuştur.

(Altınoluk, 2005: 226)¹⁷⁶ işaret edecek şekilde (buğday başağı ile dolu ?) bereket boynuzu (=cornucopia) taşımaktadır. Kat. no: 30'da ise nehir tanrısının sağ eliyle sağ omuzu üzerinde bir saz tuttuğu görülmektedir. Her üç sikkede de Hermos'un sol kolu, sola doğru devrilmiş, içinden su akan ve kataloglarda bazen *hydria* bazen de *amphora* olarak tanımlanan geniş gövdeli bir kaba dayalı halde gösterilmiştir¹⁷⁷.

Magnesia ad Sipylum'un Roma İmparatorluk Dönemi'nde bastırdığı bu üç sikkeden de anlaşılacağı üzere Hermos, alüvyonlarıyla doldurduğu geniş ve bereketli ovasıyla kentin ekonomik ve sosyal yaşantısına büyük katkı sağladığı için (Altınoluk, 2005: 226) tanrılaştırılmış ve sikkeler üzerinde tasvir edilmiştir. *Theogonia* adlı eserinde 3000 kadar ırmağın Okeanos ile Thetys'in oğulları olduğunu söyleyen Hesiodos'a göre, Anadolu'daki en önemli nehirlerden biri olan (Altınoluk, 2005: 4) Hermos (Ἑρμος), 350 km.'lik uzunluğu ile Maiandros'tan sonra batı Anadolu bölgesinin en büyük ırmağıdır (Altınoluk, 2005: 47)¹⁷⁸. Bu nehrin antik adları bilinmeyen çok sayıdaki kolu (Roosevelt, 2017: 69) uzun nehir vadileri oluşturmuş ve bu vadiler ticaret yolları İonia'dan orta Anadolu düzlüğüne ulaşmıştır (Kerschner, 2010: 248, 253). Hermos, Magnesia ad Sipylum dışında, topraklarını suladığı dokuz kentin Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde de betimlenmiştir (Altınoluk, 2005: 48, 226)¹⁷⁹.

2.5. PHİLADELPHİA SİKKELERİ

Kente adını veren (Magie, 1950: 124) Attalos Philadelphos tarafından (Head, 1911: 655; *BMC Lydia*: lxxxiv) İ.Ö. 159 - 138'de kurulan Philadelphia (Head, 1911:

¹⁷⁶ Lydia bölgesini sulayan Hermos (Gediz), bölgenin zenginliğine ve verimine büyük katkı sağlamaktaydı (Altınoluk, 2005: 48.). Hermos ile kolları sayesinde bölge, meyve ve hububat bakımından son derecede zengindi (Malay, 1983: 51).

¹⁷⁷ Nehir tanrısı Hermos'un sol kolunu yaslamış olduğu devrilmiş kap, *SNG Karien - Lydien*'de *hydria* olarak tanımlanmıştır.

¹⁷⁸ Didymos'tan (Murat Dağı) doğan Hermos, Katakekaumene olarak bilinen volkanik bir araziden geçerek Kagamis Irmağı ile birleşir; dağların içinden geçerek Selendi, Simav Dağı'ndan doğan Simav Çay ve Demirci dağlarından gelen Demirci Çay ile birleşerek Hermos adını alır. Manisa'nın 3 km. kuzeyine geldiğinde, Thyateira'nın (Akhisar) kuzeybatısından gelen Lykos (Gördükçay) ve Iulia Gordos (Gördes) kentinden doğan Hyllos'u da (Kumçay) alarak güneyde Kryon (Nifçay) ile birleşir. Menemen Boğazı'na girerek ovayı suladıktan sonra Phokaia'daki Sakız Limanı'nda denize dökülür (Altınoluk, 2005: 47-48).

¹⁷⁹ Hermos, Kyme, Temnos, Smyrna, Sardeis, Saittai, Tabala, Silandos, Bagis ve Kadoi kentleri tarafından basılan sikkeler üzerinde de betimlenmiştir (Altınoluk, 2005: 49).

655; *BMC Lydia*: lxxxiv)¹⁸⁰ (Alaşehir), Pergamon'un kurmuş olduğu en önemli şehirlerden biri olarak kabul edilmektedir (Magie, 1950: 124). Kentin bir *katoikia*¹⁸¹ olarak kurulduğu bazı Philadelphia sikkeleri üzerinde görülen Makedon kalkanından yola çıkılarak öne sürülmüştür (Üreten ve Güngörmüş, 2017: 100). Şehir sikkeleri üzerinde görülen bu betimler, şehrin en eski yerleşimcileri arasında Makedonların olduğunu ve bundan dolayı şehrin aslında askeri bir koloni olarak kurulmuş olabileceğini düşündürmüştür (*BMC Lydia*: xc; Magie, 1950: 982; Cohen, 1995: 227).

Lydia ile birlikte, Phrygia ve Karia bölgelerinde de toprakları bulunan Philadelphia (Tavukçu ve diğerleri, 2013: 301-302)¹⁸², Kogamis vadisine hükmeden Tmolos Dağ'ının aşağı yamacında (Head, 1911: 655; *BMC Lydia*: lxxxiv), çok verimli bir arazide yer almaktaydı (Şahin, 1998: 58). Kent, Katakekaumene adlı volkanik bölgenin yakınında yer aldığı için sık sık depremlere maruz kalmıştır (Magie, 1950: 124; Malay, 1987: 24). Strabon da sürekli olarak depremler yaşayan Philadelphia'nın kuruluşunu şaşkınlıkla karşılamıştır (Cohen, 1995: 227)¹⁸³.

Romalıların yönetimi altında önemli bir şehir haline gelen Philadelphia (Magie, 1950: 125), tapınakları ve festivalleri ile ün kazanmış (Malay, 1987: 24) ve bu sebeple "Küçük Atina" olarak anılmıştır (Şahin, 1998: 58). Kendisine özel iyiliklerde bulunan İmparator Caligula (Franke, 2007: 41) (İ.S. 37-41) (Üreten ve Güngörmüş, 2017: 101) onuruna ismini geçici olarak *Neokaisareia* olarak değiştiren (Franke, 2007: 41) Sardeis *conventusuna* bağlı olan bu kent, İ.S. 1. yüzyılda ismini

¹⁸⁰ Yunanca'da "Kardeşsever" anlamına gelen "Philadelphos" sözcüğü, "Kardeşseverin ülkesi/yurdu" anlamına da gelmektedir (Tavukçu ve diğerleri, 2013: 302).

¹⁸¹ Romalılar, ülkelerinde gittikçe artan işsizlik karşısında emekli askerlerini kitleler halinde Anadolu'ya göndermişler ve birçok koloni şehir kurmuşlardır (Malay, 1983: 50). Lydia'da en azından kırkbeş tane tarihlenebilen *katoikia* bilinmektedir (Şahin, 1998: 48).

¹⁸² Kentin doğusunda Eumenia (Çivril) ile Kelainai/Apameia (Dinar), güneydoğusunda Tripolis (Yenice), Kolossai (Honaz) ve Laodikeia (Denizli), güneyinde Aphrodisias (Geyre), güneybatısında Tralleis (Aydın), batı ve kuzeybatısında Sardeis (Salihli), Hermos (Gediz) Nehri ile Satala (Karataş), kuzeyinde ise Maionia (Gökçeören) bulunmaktadır (Tavukçu ve diğerleri, 2013: 301).

¹⁸³ "... Philadelphia kentinin duvarları dahi güvenlikte değildir, hatta sarsıntıdan her gün çatlar. Burada yaşayanlar, arazinin yarattığı huzursuzluğa karşı daima dikkatlidirler ve bütün yapılarını ona göre planlarlar..." (Strabon: 86). "... Evlerin duvarları devamlı olarak çatlar ve kentin çeşitli yerleri çeşitli zamanlarda bu şekilde etkilenir. Bu nedenle kentte az insan yaşar ve çoğu, yaşamını, verimli topraklara sahip olduklarından kent dışında çiftçi olarak sürdürür. Sayıları az da olsa evleri bu kadar güvensiz olan bir yere bağlananlara insan şaşabilir; ve bu kent kuranlara daha da fazla hayret edebilir..." (Strabon: 174).

bir kez daha deęiřtirerek *Flavia Philadelphia* (řahin, 1998: 58)¹⁸⁴ adını almıřtır. Philadelphia özellikle İ.S. 3. yūzyılda zengin bir řehir olarak varlıęını sūrdūrmūřtır (Magie, 1950: 693).

Philadelphia, Attalos tarafından kuruluřundan hemen sonra řehir kurumlarına sahip, kendi adıyla sikke basan bir řehir haline gelmiřtir (Magie, 1950: 125). Imhoof-Blumer tarafından Augustus dōnemi ōncesinde sikke basmıř olamayacaęı ōne sūrūlen (Cohen, 1995: 228) ve *ethnik* adı çoęunlukla Φιλαδελφεύς olarak, nadiren de Φιλαδελφηνός řeklinde gōrūlen (Cohen, 1995: 230) Philadelphia'nın ilk sikkelerini İ.Ö. 2. yūzyılda bastıęı dūřūnūlmektedir (*BMC Lydia*: lxxxiv). Caligula dōneminde bařlayan İmparatorluk Dōnemi sikkeleri ise Valerianus zamanına kadar devam etmiřtir (Ūreten ve Gūngōrmūř, 2017: 101).

2.5.1. Iulia Domna / *Agonistik* masa (Kat. no: 31-32)

Katalogta, Philadelphia basımı olan ve İ.S. 193 - 217 arasına tarihlendirilen iki sikke (Kat. no: 31 ve 32) bulunmaktadır. Aynı tipe ait her iki sikkenin de ōn yūzūnde, Syria doęumlu (Tekin, 1994: 39), Septimus Severus'un (İ.S. 193 (Nisan) - 211 (řubat)) eři (Sear, 1982: 218; Foss, 1990: 162) Iulia Domna'nın (Augusta) (İ.S. 193 - 217) (Foss, 1990: 173)¹⁸⁵ būřtū yer almakta olup imparatoriçenin ismi IOVΛΙΑ CЄBACTH olarak yazılmıřtır. Bu sikkelerin yalnızca ikincisinde, Kat. no: 32'de, Iulia Domna'nın boyun kısmına yakın bir yerde, ūzerinde kadın bařı bulunan bir *kontrmark*¹⁸⁶ tespit edilmiřtir.

Oyunlar, Yunanlıların yařamında ōteden beri ōzel bir rol oynamıřtır (Franke, 2007: 30). Yūzyıllar boyunca dūzenlenen kutsal ya da para ōdūllū oyunlar (Johnston, 1981: 12)¹⁸⁷, İmparatorluk Dōnemi'nde basılan (Sear, 1982: viii) yerel bronz sikkeler

¹⁸⁴ Bu isim yalnızca sikkeler ūzerinde belgelenmiş; yazıtlarda bu isimle karşılaşılmamıştır (Franke, 2007: 41).

¹⁸⁵ Iulia Domna adı altında basılan bu sikkeler, İ.S. 193 - 217 arasında, yirmi dōrt yıldan fazla bir sūre ūretilmiřlerdir (Sear, 1982: 218).

¹⁸⁶ Kat. no: 32'de olduęu gibi, Lindgren ve Kovacs, 1985'de (784) da *kontrmark* ōn yūze uygulanmıřtır.

¹⁸⁷ Būyūk řehirlerin çoęu, ōnemli kutsal oyunları çoęunlukla iki ya da dōrt yılda bir kutlamaktaydı (Johnston, 1981: 12).

üzerinde tasvir edilen konulardan biri olmuştur (Johnston, 1981: 12)¹⁸⁸. Kat. no: 31 ile 32'nin arka yüzünde de spor yarışmaları hakkında bilgi veren (Franke, 2007: 7) *agonistik*¹⁸⁹ tipteki sikkeler üzerinde sıkça görülen *agonistik* bir masa ile bu masanın etrafındaki çeşitli tasvirlerle yer verilmiştir. Bahsi geçen masanın üzerinde, her birinde palmye dalı bulunan iki ödül vazosu¹⁹⁰ ile bu vazoların arasında iki para¹⁹¹ kesesi betimlenmiştir. Masanın altında ise her iki yanında birer *aspergillum*un yer aldığı, içinden iki palmye dalı çıkan karınlı bir amphora tasvir edilmiştir. Bu betimlerin altında, *kesimde*, kentin *neokoros* ünvanıyla ilişkili bir yazı görülmektedir. Philadelphieia'nın *neokoros* ünvanıyla ilişkili olarak yalnızca epigrafik ve nümizmatik kanıtlardan söz edilebilir. Epigrafik kanıtlar, İmparator Caracalla'nın kente *neokoros* ünvanı verdiğini açıkça bildirmektedir. Bu imparator mektubu¹⁹² dışında, kent halkının *neokoros* olarak anıldığı bir onurlandırma yazıtında ve çeşitli dönemlere ait farklı sikke tiplerinde de kentin *neokorosluğuna* ilişkin referanslar bulunmaktadır (Üreten ve Güngörmüş, 2017: 104). Philadelphia sikkeleri üzerinde "neokoros" ünvanı, "metropolis" ile birlikte, İ.S. 3. yüzyılda karşımıza çıkmaktadır (Cohen, 1995: 230). Kentin *neokoros* ünvanını İ.S. 18 ya da 19 Kasım 214'te aldığı düşünülmektedir (Üreten ve Güngörmüş, 2017: 105).

¹⁸⁸ Bu tipteki sikkeler üzerinde *agonistik* masalar, oyunlarla ilişkili *lejanglar*, farklı sayılarda ve kombinasyonlarda ödül çelenkleri, para keseleri, amphoralar ve palmyeler gibi çeşitli tasvirler görülmektedir (Johnston, 1981: 12, 14).

¹⁸⁹ Bu kategoriye giren sikkelerde çoğunlukla oyun isimlerinin yanında kentin, memurun ya da vakfedenin isimleri, *agonların* sayısına göre bir ya da daha çok ödül tacı bir masa üstünde ya da kent tanrısının ellerinde gösterilmektedir. Zaman zaman zafer kazanan için para kesesi ve genellikle atletlerin vücutlarını ovarak yumuşattıkları yağın bulunduğu, *gymnasiarklara* ait kaplar da bu gruptaki sikkeler üzerinde yer almıştır (Franke, 2007: 33).

¹⁹⁰ Sikke kataloglarında *agonistik* masanın üzerindeki eşyaların tanımlanması konusunda farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin, her birinde palmye dalı çıkan, dairesel şekilli olarak tasvir edilen eşyalar *BMC Lydia*'da (s. 201, 81, 82) 'ödül vazoları', Gökyıldırım, 2016'da (383) ise 'ödül taçları' olarak değerlendirilmiştir. Tezin katalog bölümünde, Kat. no: 31 ile 32'nin üzerinde görülen bu tasvirler Barclay V. Head'in açıklamaları göz önüne alınarak 'ödül vazoları' olarak değerlendirilip bu şekilde tanımlanmıştır.

¹⁹¹ Zafer ödülü, her zaman olduğu gibi, bir çelenk ya da zeytinyağı dolu bir kap değil, aynı zamanda para (θέρμα) idi (Franke, 2007: 32). Kat. no: 31 ile 32'den farklı olarak, Sear'ın yayınında (1982) iki ödül vazosu arasında iki para kesesi bulunmamaktadır. Bu küçük farklılık göz ardı edilerek, katalog bölümünde ilgili sikkelerin benzeri olarak sözü edilen yayına referans verilmiştir. Gökyıldırım, 2016 ile Lindgren ve Kovacs, 1985 adlı yayınlarda ise iki para kesesinin tasvir edildiği görülmüştür.

¹⁹² İmparator bu izni, "tarafımca en fazla sevilen ve onurlandırılan" diye hitap ettiği Aurelius M. (?)'nin hatrına verdiğini ve yine aynı nedenle Philadelphialılara neokorosluk ünvanı bağışladığını ifade etmektedir (Üreten ve Güngörmüş, 2017: 105).

2.6. TRİPOLİS SİKKELERİ

Attalos II tarafından, adından da anlaşılacağı üzere, üç yerleşimin birleştirilmesi (*synoikismos*) ile kurulan kent (Malay, 1987: 24-25), Lykos (Çürüksu) Vadisi'nin kuzeybatı ucunda, vadiye hakim bir tepenin güney yamacında konumlanmıştır (Duman, 2013: 179)¹⁹³.

Phrygia, Karia ve Lydia bölgelerinin kesişim noktasında¹⁹⁴, Menderes (*Maiandros*) Nehri kenarındaki kent¹⁹⁵ ilk olarak Apollonia¹⁹⁶ ismiyle kurulmuştur (Duman, 2013: 179-180)¹⁹⁷. Kısa bir dönem Antoniopolis olarak da anılan şehrin adı¹⁹⁸ Antonius'un iktidarı kaybetmesinin ardından Tripolis olarak değiştirilmiştir (Cohen, 1995: 199).

Tripolis'in geçmişi Hellenistik döneme dek gitse de, kent en ihtişamlı çağını Roma döneminde yaşamış (Duman, 2013: 182) ve imparatorluk yönetimi altında *Sardeis conventusuna* bağlı olarak varlığını sürdürmüştür (*BMC Lydia*: cxlvii).

Augustus'tan İ.S. 3. yüzyılın ortasına kadar (Cohen, 1995: 200)¹⁹⁹ çok çeşitli tipte, çok sayıda sikke basan Tripolis (*BMC Lydia*: cl), katalogta yalnızca bir adet sikkıyla temsil edilmektedir.

¹⁹³ Strabon (XIII 4.4.) Apollonia/Tripolis'i, Kaikos Ovası ve Pergamon'dan sonra doğuya doğru ilerlendiğinde yüksekçe bir yerde konuşlanmış bir kent olarak tanımlamıştır (Duman, 2013: 179, dn. 1).

¹⁹⁴ Tripolis, bu üç bölgenin kesişim noktasında yer almasından ötürü bir çok farklı kaynakta başta Lydia olmak üzere, Karia ya da Phrygia sınırları içerisinde kabul edilmiştir (Duman, 2013: 180, dn. 7). Hem Plinius hem de Hierokles ise Tripolis'i Lydia bölgesine dahil etmişlerdir (Cohen, 1995: 201).

¹⁹⁵ Günümüzde Tripolis, günümüzde Denizli ili, Buldan ilçesi, Yenicekent Belediyesi sınırları içerisinde yer almaktadır (Duman, 2013: 180)

¹⁹⁶ ΑΠΟΛΛΩΝΙΑΤΩΝ *lejandı* Tripolis'in Augustus egemenliği altında bastığı sikkelerin üzerinde görülmektedir (Cohen, 1995: 199).

¹⁹⁷ Şehrin Hellenistik dönem sikkelerindeki *lejand*lardan anlaşıldığına göre, bu kent uzun bir süre Apollonia adını taşımıştı (Malay, 1987: 25). Hellenistik Dönem'e tarihlenen, üzerinde bir atının yer aldığı sikkede ΑΠΟΛΛΩΝΙΑΤΩΝ lejandının yanı sıra, Maiandros sembolünün yer alması ve bu sembolün Augustus dönemi Tripolis sikkelerinde de tespit edilmesi kentin ilk isminin Apollonia olduğunu kanıtlamıştır (Duman, 2013: 180, dn. 8).

¹⁹⁸ Kentin ismi Hellenistik Dönem'de Apollonia, Antoniopolis ve Tripolis olarak bilinmekteydi (Cohen, 1995: 199).

¹⁹⁹ Duman, günümüze kadar gerçekleştirilen kazılarda ele geçen sikkelerin değerlendirilmesi sonucunda, Tripolis'in İ.S. 2. yüzyıldan başlayarak belli aralıklarla imparator Phokas (İ.S. 602-610) dönemine kadar sikke bastığını belirtmiştir (Duman, 2013: 195).

2.6.1. Senato / Maiandros (Kat. no: 33)

Tripolis kentinin Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait olduğu düşünülen sikkenin ön yüzünde, noktalı bordür içerisinde sağa dönük genç senato büstü (IĒPA CVNKAHTOC = "kutsal senato") yer almaktadır. Sikkenin arka yüzünde, sola doğru uzanmakta olan nehir tanrısının kimliği sikke üzerinde açık bir şekilde belirtilmese de, kataloglardaki benzer sikke tiplerinden hareketle bu nehir tanrısının "Maiandros" olma ihtimali oldukça yüksektir. Tripolis kentinin karşısında yer alan (*BMC Lydia: cxlvii*), Lydia ile Karia arasındaki sınırı belirleyen Maiandros Nehri'nin (Büyük Menderes) (Greenewalt, 2010a: 10) *personifikasyonu* olan bu figürün sağ elinde saz, sol kolunda ise bir bereket boynuzu (=cornucopia) görülmektedir. Sikke kataloglarında bire bir örneği bulunamayan bu sikkenin yakın benzeri olarak *SNG Lydien*'deki 3305 no'lu sikke gösterilmiş olup ön yüzdeki senato büstünün yönü ile arka yüz *lejanı*nda bir farklılık bulunmaktadır²⁰⁰. Tripolis dışında, Miletos, Magnesia (Menderes kıyısındaki), Antiokheia (Menderes kıyısındaki), Tralleis, Tripolis, Hyrgaleis, Dionysopolis, Peltai, Apameia ve Euhippe olmak üzere, Anadolu'daki on kentin sikkeleri üzerinde de görülen Maiandros (Altınoluk, 2005: 129), "*Maiander*" sembolü olarak Tripolis'in sikke tiplerinden biriydi (*BMC Lydia: cxlviii*).

2.7. BAGİS SİKKELERİ

Lydia sınırında olup olmadığı tartışma konusu olan Bagis (Şahin, 1998: 51), Katakekaumene adlı volkanik bölgede yer almaktadır (Malay, 1987: 25). Uşak'ın batısındaki Güre'de lokalize edilen kentin Domitianus (İ.S. 1. yüzyıl) zamanında şehir statüsüne kavuştuğu, Sardeis *conventusuna* bağlı olarak sikkelerinde "İmparatorun Kenti" anlamını taşıyan *Kaisareia* sözcüğünü kullandığı bilinmektedir (Şahin, 1998: 51).

Kat. no: 34, İ.S. 1. yüzyılda sikke basmaya başlayan Bagis'e (*BMC Lydia: xxxix*) aittir.

²⁰⁰ *SNG Lydien*'deki 3305 no'lu sikkede kentin *ethnik* adı Τριπολειτων, nehir tanrısının ismi ise Μαίανδρος olarak görülmektedir.

2.7.1. Senato / Apollon (Kat. no: 34)

Roma İmparatorluk Dönemi'nde basılan ve sikke kataloglarında benzeri bulunamayan²⁰¹ bu bronz sikkenin ön yüzünde, sağa dönük genç senato (CYNKAHTOC) büstü tasviri yer almaktadır. Sikkenin arka yüzünde, en önemli Yunan tanrılarından biri olarak kabul edilen Apollon, müzik tanrısı (Sear, 1982: xxii) kimliğinde, sol elinde bir *kithara* tutarken betimlenmiştir. Kentin *ethnik* adı KAICAPΕΩΝ ΒΑΓΗΝΩΝ (çoğul, *genetivus* halinde) şeklinde, ayaktaki Apollon ile noktalı bordür arasındadır. Sikke üzerinde *Kaisareia Bagis* biçiminde görülen kentin ismi, daha sonra *Bagis* olarak değiştirilmiştir (RPC II: 206).

2.8. IULIA GORDOS SİKKELERİ

Iulia Gordos²⁰², Thyateira'nın (Akhisar) doğusundaki Gördes'te lokalize edilmektedir. İ.Ö. 2. ve İ.S. 1. yüzyıla ait iki yazıtta ismi verilmeyen bir *demos* olarak anılan Gordos'un küçük bir yerleşimden şehre dönüştüğü düşünülmektedir. Daha geç bir dönemde İmparator Iulian tarafından şehre Iulia Gordos adı verilmiştir. Sardeis *conventusuna* bağlı olan kentin sikkeleri üzerinde *ethnik* adı 'Ιουλιεῖς Γορδηνοί olarak yer almaktadır (Şahin, 1998: 53).

Kat. no: 35, ilk sikkelerini yaklaşık olarak Traianus döneminde basan ve Gallienus zamanına kadar sikke basmayı sürdüren (BMC Lydia: liv) Iulia Gordos adlı kente aittir.

2.8.1. Senato / Dionysos (Kat. no: 35)

Bu sikkenin ön yüzünde, noktalı bordür içerisinde, sağa dönük, defne çelenkli, genç senato (ΙΕΡΑ CYNKAHTOC) büstü yer almaktadır. Arka yüzde,

²⁰¹ Katalog kısmında, üzerinde senato başı bulunan farklı kentlere ait sikkelerin tarihleri dikkate alınarak bu sikke için kabaca İ.S. 2.-3. yy. uygun görülmüştür.

²⁰² Şehrin adı, Flaviuslar dönemine tarihlenen bir Ephesos yazıtında 'Ιουλιεῖς Γορδηνοί, İ.S. 36/37 yılına tarihlenen bir başka yazıtta ise δῆμος ὁ 'Ιουλιέων Γορδηνῶν şeklinde geçmektedir. Traianus ile Bizans dönemlerine ait bazı belgelerde şehir isminin yalnızca Gordos olarak geçtiği görülmüştür (Şahin, 1998: 53).

ayakta, sola dönük, çıplak Dionysos tasvir edilmiştir. Tanrı sağ eliyle sembollerinden biri olan *kantharos* (Sear, 1982: xxiv) tutmaktadır. Sol eli şeritli *thyrsos*a dayalıdır. Kentin *ethnik* adı ΙΟΒΛΙΕΩΝ ΓΟΡΔΗΝΩΝ şeklinde yazılmıştır.

Sikke kataloglarında, kentin Senato / Dionysos tipindeki sikkelerinde farklı varyasyonlar uygulanmıştır. Örneğin *SNG Lydien*'deki 2980 no'lu sikkede, Dionysos'un ayaklarına yakın bir noktada tanrının kutsal hayvanı pantere yer verilmiştir. Buna karşın, *BMC Lydia*'da panter bulunmamaktadır.

2.9. SİLANDOS SİKKELERİ

Katakekaumene adlı volkanik bölgede yer alan Silandos (Malay, 1987: 25)²⁰³, Saittai'nın batısındaki Selendi'de (Karaselendi) lokalize edilmektedir (*BMC Lydia*: cxiii; Şahin, 1998: 59). Sardeis *conventusuna* bağlı olan kentin Kula'da bulunan bir yazıtta Σιλανδέων πόλις ἡ μητρόπολις τῆς Μοκαδηνῆς ("*Mokadene'nin metropolisi Silandos şehri*") şeklinde anılması nedeniyle, Silandos'un Lydia'nın kuzey bölümüne yerleşen Mokadenoi kavmi tarafından kurulduğu düşünülmektedir (Şahin, 1998: 59).

Silandos (*BMC Lydia*: cxiii) ilk sikkelerini Domitianus ile Domitia isimleri altında Flaviuslar döneminde basmıştır (*RPC II*: 205). Silandos'un ilk sikkeleri üzerinde kentin *ethnik* adı Σίλανδος şeklinde yazılmıştır (Şahin, 1998: 59).

2.9.1. Domitia / Men (Kat. no: 36)

Kat. no: 36, Silandos'un basmış olduğu ilk sikkelerden biridir. Bu sikkenin ön yüzünde, İ.S. 70'de genç Domitianus ile evlenen Domitia (Sear, 1982: 85) büstü yer almaktadır. Domitianus (İ.S. 81 - 96) (Sear, 1982: 77) tarafından "Augusta" ünvanı verilen Domitia (Tekin, 1994: 37), eşinin imparatorluk tahtına çıkmasından sonra, kendi zamanına kadar diğer imparatoriçelerden çok daha fazla boyutta İmparatorluk dönemi Yunan sikkelerinde onurlandırılmıştır (Sear, 1982: 85). Domitia büstünün çevresinde ΔΟΜΙΤΙΑ ΑΥΓΟΥΣΤΑ şeklinde görülen *lejang* seyrek olarak şehir sikkeleri üzerinde görülmekle birlikte, bu *lejanda* Philadelphia ile Smyrna sikkeleri

²⁰³ Şehrin adı Notitiae 13, 90'da ó Σιλανδου ve 9, 90'da ó Σιλάνδρου şeklinde geçmektedir (Şahin, 1998: 59).

üzerinde rastlanmıştır (*RPC II*: 205). Sikkenin arka yüzünde, bir Phryg tanrısı olan, *Aksiottenos*, *Tiamou*, *Artemidorou* ve *Labanas* gibi bazı yerel *epithet*lerle Lydia'da da çok rağbet gören Men tasvirine yer verilmiştir (Malay, 1990: 390)²⁰⁴. Omzunun arkasındaki hilali, Phryg başlığı ve sağ elinde tuttuğu çam kozalağıyla kimliği açık bir şekilde saptanan Men, ayakta, sol elinde asa (ya da mızrak) tutar pozisyonda gösterilmiştir.

2.10. THYATEİRA SİKKELERİ

Lydia bölgesinin önemli bir şehri olan (Dinç ve Durugönül, 2017: 262) Thyateira²⁰⁵ (Akhisar), Lydia'nın kuzeybatısında, Mysia sınırına yakın bir konumda, Pergamon yolu üzerinde (Arnaoutoglou, 2011: 260), Manisa'nın kuzeydoğusundaki Lykos Nehri kıyısında yer almaktadır (Cohen, 1995: 239).

En eski Hellenistik yerleşimlerden biri olarak gösterilen kentin I. Seleukos tarafından, Korupedion Savaşı'nda Lysimakhos'u mağlup ettiği tarih ile kralın İ.Ö. 281'deki ölümü arasında geçen kısa süre içerisinde kurulduğu sanılmaktadır. Strabon'un bir "Makedon yerleşimi" olarak bahsettiği (Cohen, 1995: 238-239) Thyateira'nın İmparatorluk Dönemi sikkeleri (MAKE ya da MAKEΔ) (Johnston, 1981: 88) ile kentte ele geçen yazıtlar coğrafyacıyı doğrulayacak biçimde Makedon varlığını kanıtlamaktadır (Cohen, 1995: 46)²⁰⁶. Makedonların Anadolu'daki en eski askeri kolonisi olarak nitelendirilse de (Dinç ve Durugönül 2017: 263, dn. 74), antik dönemde Thyateira'nın bir zamanlar -gerçekten kullanıldıkları kuşkulu olsa da- Semiramis, Pelopeia ve Euhippia olarak adlandırıldığına dair çeşitli gelenekler

²⁰⁴ Silandos, özellikle Roma döneminde Men kültürünün oldukça yaygın olduğu Katakekaumene bölgesinde yer almaktaydı (Roosevelt, 2017: 177).

²⁰⁵ Stephanos Byzantios, Suriye kralı Seleukos'un bir savaş sırasında kızı olduğunu duymasıyla kente bu adı verdiğini, dolayısıyla kentin adının Yunanca'da "kız evlat" anlamını taşıyan "thygater" kelimesi ile özdeş olduğunu belirtmiştir (Şahin, 1998: 60).

²⁰⁶ İ.Ö. 281 yılına tarihlenen bir yazıtta Βασιλεῖ Σελεύκῳ τῶν ἐν Θυατείροις Μακεδόνων οἱ ἡγεμόνες καὶ οἱ στρατιῶται ("Thyateira'daki Makedonialı subay ve askerler Seleukos Nikator'a adak sundular") şeklinde bir ifade geçmektedir. Strabon da (13, 625) kentten, Σάρδεων πόλις ἐστὶν ἐν ἀριστερῇ Θυάτειρα, κατοικία Μακεδόνων, ἣν Μυσῶν ἐσχάτην τινὲς φασίν ("Thyateira, Sardis yolu üzerinde sol tarafta Makedonialılara ait bir katoikia, Mysialıların en uzak kenti") şeklinde söz etmiştir (Şahin, 1998: 60).

bulunmaktaydı (Cohen, 1995: 238)²⁰⁷. Stephanos Byzantios da Thyateira'yı, "... bir Lydia şehri olan Thyateira önceleri Pelopeia ve Semiramis olarak adlandırılmaktaydı..." (Θυάτειρα πόλις Λυδίας, ἡ πρότερον Πελόπεια καὶ Σεμίραμις) şeklinde tanımlanmıştır (Şahin, 1998: 60).

Önceleri Pergamon *conventusuna* bağlı olan Thyateira, daha sonra Caracalla döneminde *conventus* merkezi olmuştur (Şahin, 1998: 61)²⁰⁸. Kent, İ.S. 2. yüzyılda Ptolemaios (5.2.16) tarafından bir metropolis (μητρόπολις) olarak tanımlanmıştır (Arnaoutoglou, 2011: 260).

En erken bronz sikkelerini İ.Ö. 2. yüzyılda basan Thyateira (Cohen, 1995: 239), İmparatorluk Dönemi sikkelerinin basımına Augustus'la başlamıştır (*BMC Lydia*: cxxi). İ.S. 1. yüzyıla kadar sikke basımında bir duraklama yaşanmış olsa da, daha sonrasında İ.S. 3. yüzyıla kadar şehrin sikke bastığı bilinmektedir (Cohen, 1995: 239). Thyateira'nın *ethnik* adı sikkeler üzerinde ΘΥΑΤΕΙΡΗΝΩΝ olarak geçmektedir. Claudius ile Nero dönemlerinde şehrin *ethnik* adı büyük değer birimlerine ait basımlarda ΘΥΑΤΙΡΗΝΟΙ olarak *nominativus* halde, daha küçük değer birimlerinde basılan sikkeler üzerinde ise ΘΥΑΤΕΙΡΗΝΩΝ olarak *genetivus* halde yazılmıştır (Cohen, 1995: 241).

Katalogta Thyateira basımı olan yalnızca bir adet sikke bulunmaktadır.

2.10.1. Senato / Selenia - Hekate (Kat. no: 37)

Kat. no: 37'nin ön yüzünde, "kutsal senato" anlamına gelen ΙΕΡΑ CYNKAHTOC yazısından da anlaşılacağı üzere, senato büstü tasvir edilmiştir. Sikkenin sol boşluğunda, üzerinde sağa dönük bir baş bulunan bir *kontrmark* görülmektedir. Sikkenin arka yüzünde, sikkeler üzerinde genellikle meşale taşıran betimlenen yeraltı dünyasının tanrıçası Hekate (Tekin, 1994: 34) tasvir edilmiştir. B. V. Head, her iki elinde de meşale ile koşmakta olan ve bu sırada başını geriye doğru çeviren, omuzlarında bir hilal betimi bulunan, kısa *khiton* giymiş bu figürü Selenia -

²⁰⁷ Thyateira civarında bulunan bir yazıtta da Σεμίραμις | Πελοπία | Θυάτειρα şeklinde kentin sözü edilen adları bir arada kullanılmıştır (Şahin, 1998: 60).

²⁰⁸ Thyateira, bir *polis*in sahip olduğu tüm kurumsal öğelere sahipti ve İ.S. 215'ten itibaren *conventusun* yargı merkezi olmuştur (Arnaoutoglou, 2011: 260).

Hekate olarak adlandırmıştır (*BMC Lydia*: xxxviii). Bir kısmı okunabilen kentin *ethnik* adı ΘVATEIPHNΩN şeklinde tamamlanmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KATALOG

Kat. no: 1

Ön yüz: Kükreyen aslan başı, sağa, ağzı açık, yeleler aşağı ve yukarıya doğru taranmış; alın üzerinde yumru.

Arka yüz: Kabarık zeminli iki *quadratum incusum*, yan yana, biri diğerine oranla biraz daha büyük.

EL; oval sikke pulu; *Trite* (= 1/3 *stater*); 4.66 gr.; 13 mm.; 4.5 mm.; Env. no: 1.

Ref.: *SNG Lydien*, 2868 - 2870; *SNG France I*, 2787 - 2790; Mildenberg ve Hurter, 1985, 2421 - 2423; Bloesch, 1997, 3672, 3673; *SNG Turkey I*, 1013; Gökyıldırım, 2016, 001 - 020.

Tarih: İ.Ö. 600 - 575 (Bloesch, 1997); İ.Ö. yak. 600 - 560 (*SNG Turkey I*); İ.Ö. 625 - 561 (*SNG Lydien*; Gökyıldırım, 2016); Kroisos öncesi (*SNG France I*; Mildenberg ve Hurter, 1985).

Kat. no: 2

Ön yüz: *Antithetik* aslan ve boğa *protomları*.

Arka yüz: Kabarık zeminli iki *quadratum incusum*, yan yana, biri diğerine oranla biraz daha büyük.

& ; oval sikke pulu; Yarım *stater*; 5.25 gr.; 16 mm.; 4.5. mm.; Env. no: 2.

Ref.: Forrer, 1926, 6774 (Lev. 239); Grose, 1929, 8637 - 8639 (Lev. 302, 5 - 7); *SNG Lydien*, 2877 - 2879; Mildenberg ve Hurter, 1985, 2428 - 2430; Gökyıldırım, 2016, 048 - 053.

Tarih: Kroisos zamanı (İ.Ö. yak. 561 - 546) (Forrer, 1926; Grose, 1929; *BMC Lydia*; Mildenberg ve Hurter, 1985; Gökyıldırım, 2016).

Kat. no: 3

Ön yüz: Env. no: 2 gibi.

Arka yüz: Env. no: 2 gibi.

& ; oval sikke pulu; Yarım *stater*; 5.21 gr.; 16.5 mm.; 4 mm.; Env. no: 3.

Ref.: Env. no: 2 gibi.

Tarih: Env. no: 2 gibi.

Kat. no: 4

Ön yüz: Apollon başı, sağa, defne çelenkli, saçı arkada toplu, bukleler ensesine düşmüş. Noktalı bordür içerisinde.

Arka yüz: Meşe çelengi içerisinde lobut. Lobutun solunda ve sağında ↑CAPΔI
| ↑[ANΩN]

^ ; 3 gr.; 16 mm.; 3 mm.; ky. 6; Env. no: 18.

Ref.: Forrer, 1926, 6899 (Lev. 244); Grose, 1929, 8708, 8709 (Lev. 305, 17, 18); *SNG Cop. Lydia*, 470 - 483; *SNG Lydien*, 3125, 3126; *BMC Lydia*, s. 238 - 239, 10 - 21 (Lev. XXIV, 7); *SNG von Aulock Ionien - Karien - Lydien*, 8254; *SNG Lewis*, 1001; *Johnston 1981*, 183 - 198 (Lev. 1, 183, 184, 186, 190, 194); Lindgren ve Kovacs, 1985, 804; *SNG Karien - Lydien*, 3773 - 3779; Gökyıldırım, 2016, 440 - 491.

Tarih: İ.Ö. 133 öncesi (Forrer, 1926; *BMC Lydia*); İ.Ö. 133 sonrası (*Johnston 1981*); İ.Ö. 2. yy. (Grose, 1929; *SNG Cop. Lydia*; *SNG Lydien*; *SNG Karien - Lydien*; Gökyıldırım, 2016).

Kat. no: 5

Ön yüz: Env. no: 4 gibi.

Arka yüz: Env. no: 4 gibi. Lobutun üstünde *mon.* Lobutun solunda ve sağında
↑CAPΔI | ↑ANΩN

^; 4.33 gr.; 14 mm.; 4 mm.; ky. 12; Env. no: 19.

Ref.: Env. no: 4 gibi.

Tarih: Env. no: 4 gibi.

Kat. no: 6

Ön yüz: Env. no: 4 gibi.

Arka yüz: Env. no: 4 gibi. Lobutun üstünde *mon.* Lobutun solunda ve sağında
↑ΣAPΔI | ↑ANΩN

^; 4.17 gr.; 14 mm.; 4 mm.; ky. 7; Env. no: 20.

Ref.: Env. no: 4 gibi.

Tarih: Env. no: 4 gibi.

Kat. no: 7

Ön yüz: Env. no: 4 gibi. Sol alt boşlukta *mon.*

Arka yüz: Env. no: 4 gibi. Lobutun solunda ve sağında ↑[Σ]APD[I] | ↑ANΩN
(ya da ↑[C]APD[I] | ↑ANΩN)

^; 3.57 gr.; 14.5 mm.; 3 mm.; ky. 6; Env. no: 21.

Ref.: Env. no: 4 gibi.

Tarih: Env. no: 4 gibi.

Kat. no: 8

Ön yüz: Env. no: 4 gibi. Sol alt boşlukta detayları seçilemeyen *mon.*

Arka yüz: Env. no: 4 gibi. Lobutun solunda ve sağında $\uparrow\SAP\Delta I$ | $\uparrow AN\Omega N$

$\wedge$; 4.07 gr.; 16 mm.; 3 mm.; ky. 6; Env. no: 22.

Ref.: Env. no: 4 gibi.

Tarih: Env. no: 4 gibi.

Kat. no: 9

Ön yüz: Env. no: 4 gibi.

Arka yüz: Env. no: 4 gibi. Lobutun üstünde *mon.* Lobutun solunda ve sağında $\uparrow\SAR[\Delta I]$ | $\uparrow[A]N\Omega N$

$\wedge$; 4.10 gr.; 15 mm.; 4 mm.; ky. 1; Env. no: 23.

Ref.: Env. no: 4 gibi.

Tarih: Env. no: 4 gibi.

Kat. no: 10

Ön yüz: Env. no: 4 gibi.

Arka yüz: Env. no: 4 gibi. Lobutun üstünde *mon.* (?). Lobutun solunda $\uparrow[\Sigma AP\Delta I]$ (ya da $\uparrow[CAP\Delta I]$), sağında $\uparrow AN\Omega N$

$\wedge$; 3.77 gr.; 16 mm.; 3.5 mm.; ky. 6; Env. no: 24.

Ref.: Env. no: 4 gibi.

Tarih: Env. no: 4 gibi.

Kat. no: 11

Ön yüz: Genç Dionysos başı, sağa, saçları arkada toplanmış, sarmaşık çelenkli (?).

Arka yüz: Panter, ayakta, sola, başı cepheden, boynuzlu (?). Sağ ön pençesi yukarı kalkık, ağzında dişleriyle kopardığı bir mızrak tutuyor. Sol alt boşlukta { (*mon.*). Panterin karın kısmının altında bir başka *mon.* Sağ üst boşlukta →ΣΑΡΔΙ | →ΑΝΩΝ. Tümü noktalı bordür içerisinde.

^ ; 4.74 gr.; 17 mm.; 3.5 mm.; ky. 12; Env. no: 25.

Ref.: *SNG Cop. Lydia*, 464, 465; *SNG Lydien*, 3127; *BMC Lydia*, s. 241, 43; *Johnston 1981*, 235 - 237; Lindgren ve Kovacs, 1985, 806; *SNG Karien - Lydien*, 3780; Gökyıldırım, 2016, 524 - 532.

Tarih: İ.Ö. 133 sonrası (*Johnston 1981*); İ.Ö. 2. - 1. yy. (*SNG Cop. Lydia*; *SNG Lydien*; *SNG Karien - Lydien*).

Kat. no: 12

Ön yüz: Artemis büstü, sağa, örgülü saçları yukarıda düğümlü. Omzunda yay ve sadak.

Arka yüz: Athena *Nikephoros*, ayakta, sola, kemerli ve uzun *khiton* giymiş; sol eli yerdeki kalkana dayalı, arkasında mızrak. Sağ elinde çelenk taşıyan, kanatlı (?) Nike, Athena'ya çelenk uzatıyor (?). Athena'nın Nike'yi tuttuğu sağ kolunun altında ↓ΞΕΝΟΚΡ[Ι]Τ[ΟΣ] | ↓ΗΡΑΚΛ[Ε]ΙΔΟΥ

^ ; 7.68 gr.; 21.5 mm.; 3.5 mm.; ky. 12; Env. no: 26.

Ref.: *SNG Cop. Lydia*, 500 - 502; *SNG Lydien*, 3131; *BMC Lydia*, s. 242 - 243, 53 - 59 (Lev. XXIV, 12, 16); *Johnston 1981*, 244; Lindgren ve Kovacs, 1985, 808; *SNG Karien - Lydien*, 3785; Bloesch, 1997, 3910.

Tarih: İ.Ö. 133 sonrası (*BMC Lydia, Johnston 1981*); İ.Ö. 2. - 1. yy. (*SNG Cop. Lydia; SNG Lydien; SNG Karien - Lydien*); İ.Ö. yak. 100 (*Mierse 1983, s. 129*).

Kat. no: 13

Ön yüz: Drusus ve Germanicus, *togalı* ve defne çelenkli, yan yana *sella curuliste* oturuyorlar, sola. Sağ ellerinde *lituus* (ya da bir obje) tutuyorlar.

ΩΔΡΟΥΣΟΣΚΑΙ[ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΣΚΑΙΣΑΡΕΣΝΕΟΙΘ]ΕΟΙΦΙΛΑΔΕΛΦΟΙ•

Arka yüz: Meşe ve defne çelengi içerisinde →ΚΟΙΝΟΥ | →ΑΣΙΑΣ, çelengin dış tarafında ΩΕΠΙΑ[ΡΧΙΕΡΕΩΣΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ]ΚΛΕΩΝΟΣΣΑΡΔΙΑΝΟΥ

^; 13.69 gr.; 27.5 mm.; 3 mm.; ky. 12; Env. no: 27.

Ref.: *SNG Cop. Lydia*, 517; *SNG Lydien*, 3143; *BMC Lydia*, s. 241, 104; Sear, 1982, 364; *RPC I*, 2994; *SNG Karien - Lydien*, 3805.

Tarih: Drusus (ölümü İ.S. 23) ile Germanicus (ölümü İ.S. 19), İ.S. yak. 23 - 26 ? (*SNG Cop. Lydia*; Sear, 1982; *RPC I*).

Kat. no: 14

Ön yüz: Env. no: 13 gibi.

Ω[ΔΡΟΥΣΟΣΚΑΙΓΕΡΜΑΝΙΚ]ΟΣ[ΚΑΙΣΑΡΕΣ]ΝΕΟ[ΙΘΕΟΙΦΙΛΑΔΕΛΦΟΙ•]

Arka yüz: Meşe ve defne çelengi içerisinde →ΚΟΙΝΟΥ | →ΑΣΙΑΣ, çelenk etrafında Ω[ΕΠΙΑΡ]ΧΙΕΡΕΩ[ΣΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥΚΛΕ]Ω[ΝΟΣΣΑΡΔΙΑΝΟΥ]

^; 10.50 gr.; 25.5 mm.; 3 mm.; ky. 12; Env. no: 28.

Ref.: Env. no: 13 gibi.

Tarih: Env. no: 13 gibi.

Kat. no: 15

Ön yüz: Env. no: 13 gibi.

ΩΔΡΟΥΣΟΣΚΑΙΓΕ[ΡΜΑΝΙΚΟΣΚ]ΑΙΣΑΡΕΣΝΕΟ[ΙΘΕΟΙΦΙΛ]Α[ΔΕΛΦΟΙ•]

Arka yüz: Meşe ve defne çelengi içerisinde →Κ[ΟΙΝΟΥ] | →Α[ΣΙΑΣ],
çelenk etrafında, sikke pulunun dış kısmında
ΩΓΑΙΩΑΣΙΝΝΙΩΠΩΛΛ[Ι]VΝΙΑΝΥΥΠΑΤΩ

^; 13.26 gr.; 28 mm.; 3 mm.; ky. 12; Env. no: 29.

Ref.: Forrer, 1926, 6905 (Lev. 244); *SNG Cop. Lydia*, 518; *BMC Lydia*, s. 252, 106 (Lev. XXVI, 5); *Johnston 1981*, 274; Sear, 1982, 365; *RPC I*, 2995; *SNG Karien - Lydien*, 3806 - 3809; Gökyıldırım, 2016, 579, 580.

Tarih: İ.S. yak. 28 - 29 (?) (*RPC I*).

Kat. no: 16

Ön yüz: Env. no: 13 gibi.

ΩΔΡΟΥΣΟΣΚΑΙ[ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΣ]ΚΑΙΣΑΡΕΣ[ΝΕ]ΟΙΘΕΟΙΦΙΛΑΔΕΛΦ[ΟΙ•]

Arka yüz: Meşe ve defne çelengi içerisinde →ΚΟΙΝΟΥ | →ΑΣ[ΙΑΣ], çelenk etrafında, sikke pulunun dış kısmında ΩΓΑΙΩΑΣΙΝΝ[Ι]Ω[ΠΩ]ΛΛΙΩΝΙΑΝΘΟΥΠΑΤΩ

^; 13.16 gr.; 29 mm.; 3 mm.; ky. 12; Env. no: 30.

Ref.: Env. no: 15 gibi.

Tarih: Env. no: 15 gibi.

Kat. no: 17

Ön yüz: Genç Dionysos büstü, sağa, sarmaşık çelenkli, arkada toplanan saç lüleleri ensesinde. $\cup[C]AR\Delta IAN\Omega N$

Arka yüz: *Thyrsos*, *taenia* ile bağlı. Sağ boşlukta arı. Noktalı bordür içerisinde. $\Omega CTPAOIO\Lambda IBV[NI]ANOV$

^ ; 3.02 gr.; 15.5 mm.; 2.5 mm.; ky. 6; Env. no: 31.

Ref.: Imhoof - Blumer, 1897: 139, 13; Forrer, 1926, 6903; *SNG Cop. Lydia*, 508; *BMC Lydia*, s. 246, 75, 76 (Lev. XXV, 8); *Johnston 1981*, 256; Gökyıldırım, 2016, 553.

Tarih: İ.S. yak. 100 - 120 (*Johnston 1981*); Traianus zamanı (İ.S. 98 - 117) (*SNG Cop. Lydia*; *BMC Lydia*; Gökyıldırım, 2016).

Kat. no: 18

Ön yüz: Plotina büstü, sağa. $\cup\Pi\Lambda VT[\epsilon INACE\beta ACT]H$

Arka yüz: Pelops, sağa doğru koşan at üzerinde. $\cup[C]AP\Delta IAN\Omega N$

^ ; 4.29 gr.; 18 mm.; 3 mm.; ky. 12; Env. no: 32.

Ref.: *Johnston 1981*, 284; Bloesch, 1997, 3934.

Tarih: Plotina (*Johnston 1981*); İ.S. yak. 112 - 117 (Bloesch, 1997).

Kat. no: 19

Ön yüz: İmparator (?) büstü.

Arka yüz: Aslan, ayakta, sola. Sağ ön ayağı yukarı kalkık. Aslanın üstünde yıldız (?). $\cup[CAP\Delta I]AN\Omega N$, kesimde $\rightarrow N\epsilon[\Omega KO]P\Omega N$

^ ; 4.80 gr.; 25.5 mm.; 1.5 mm.; ky. 6; Env. no: 33.

Ref.: —

Tarih: İ.S. 2.-3. yy. (?).

Kat. no: 20

Ön yüz: Sardeis ile Pergamon demosları, karşılıklı, ayakta. *Himation* giymiş Pergamon demosu (sağda), elleri *himationa* sarılı Sardeis demosunu (solda) taçlandırıyor. Noktalı bordür içerisinde. 6CAPΔIANΩN 7ΠEPTAMHNΩN, kesimde ←Ia K (*retrograd*)

Arka yüz: İki sütunlu, üçgen alınlıklı, üç basamaklı tapınak cephesi. Tapınağın içerisinde Augustus, ayakta, cepheden, askeri giysili (?); sağ elinde mızrak, sol elinde pelerin (?). Noktalı bordür içerisinde. Tapınağın üstünde CEBACTON, solunda ve sağında KE | ΦA | ΛI | ΩN | ΓPA | MMA | TEY | ΩN

^ ; 4.86 gr.; 21 mm.; 2.5 mm.; ky. 12; Env. no: 51.

Ref.: *BMC Mysia*, s. 166, 360 - 363 (Lev. XXXIII, 6); *SNG Mysia*, 519; *Johnston 1981*, 62; *SNG Tübingen*, 2472.

Tarih: Augustus dönemi (İ.Ö. 27 - İ.S. 14) (*BMC Mysia*; *SNG Mysia*; *BMC Lydia*; *Johnston 1981*).

Kat. no: 21

Ön yüz: Asklepios (?) başı, sağa, sakallı.

Arka yüz: Herakles, ayakta, çıplak, cepheden, başı sola. Sağ elinde yere dayalı lobut, sol elinde aslan postu. *Kesim* çizgisi belirtilmiş. 6CAITTH 7NΩN

^ ; 5.63 gr.; 18.5 mm.; 3 mm.; ky. 12; Env. no: 11.

Ref.: *Johnston 1981*, 179.

Tarih: İ.S. 2. yy. (Johnston 1981).

Kat. no: 22

Ön yüz: Genç demos büstü, sağa, defne çelenkli. Noktalı bordür içerisinde.
6ΔΗΜΟC 7CAITTHNΩN

Arka yüz: Kybele, tahtta oturuyor, sola; başında *polos/kalathos*; *khiton* ve *peplos* giymiş; sağ elinde *phiale*, ileriye doğru uzatmış; sol kolu *tympanona* dayalı. Noktalı bordür içerisinde. 6ΕΠΙΑΤΤΙΚΟV 7ΑΡΧ•Α•ΤΟΒ

^ ; 6.94 gr.; 23 mm.; 2.5 mm.; ky. 6; Env. no: 12.

Ref.: Forrer, 1926, 6887 (Lev. 243); BMC Lydia, s. 213, 9 (Lev. XXIII, 3); *SNG Karien - Lydien*, 3763; Gökyıldırım, 2016, 391.

Tarih: Marcus Aurelius - Caracalla zamanı (İ.S. 161 - 217) (Forrer, 1926; BMC Lydia, Gökyıldırım, 2016).

Kat. no: 23

Ön yüz: Septimus Severus başı, sağa, defne çelenkli ve sakallı.
6[...]*A*[...]KIL•C 7ΕΠΙCΕΟ[...] ?

Arka yüz: Apollon, ayakta, sağa. Sol elinde *kithara*, sağ elinde hatları belirgin olmayan bir nesne (?) tutuyor. 6[...] 7ΚΟVΑΡΧΑΙΤΤ[...] ? Sol alt boşlukta →HN, sağ alt boşlukta →ΩN

^ ; 7.63 gr.; 25 mm.; 2.5 mm.; ky. 12; Env. no: 13.

Ref.: —

Tarih: Septimius Severus (İ.S. 193 - 211).

Kat. no: 24

Ön yüz: Genç Senato büstü, sağa, defne çelenkli (?) ve giyimli. Noktalı bordür içerisinde. 6IEPA 7CV[NKΛHT]O[C]

Arka yüz: Kybele, tahtta oturuyor, sola; başında *polos/kalathos* (?); sağ elinde *phiale* (?), ileriye doğru uzatmış; sol kolu *tympanona* dayalı. Noktalı bordür içerisinde.

6[ΕΠΙCOCX]APIK 7ΛΕOVCA[P]CAITT[HNΩ] , sol üst boşlukta →N

^ ; 7.31 gr.; 26 mm.; 2 mm.; ky. 12; Env. no: 14.

Ref.: *BMC Lydia*, s. 215, 21; Gökyıldırım, 2016, 397.

Tarih: Caracalla - Gallienus zamanı (İ.S. 198 - 268) (*BMC Lydia*, Gökyıldırım, 2016).

Kat. no: 25

Ön yüz: Gordianus büstü, sola, defne çelenkli. Sağ elinde sağ omzuna dayalı mızrak, sol kolunda kalkan tutuyor. QAVT•K•M ΓOPAIANOC

Arka yüz: Herakles ile Nemea aslanının mücadelesi. Çıplak Herakles, Nemea aslanının boğazını sıkıyor. *Kesim* çizgisi belirtilmiş. 6CAIT 7THNΩN

^ ; 5.62 gr.; 22 mm.; 2.5 mm.; ky. 6; Env. no: 16.

Ref.: Forrer, 1926, 6891 (Lev. 244); *BMC Lydia*, s. 224, 60; *SNG Karien - Lydien*, 3765.

Tarih: Gordianus III (İ.S. 238 - 244) (Forrer, 1926; *BMC Lydia*; *SNG Karien - Lydien*).

Kat. no: 26

Ön yüz: Gallienus büstü, sağa, defne çelenkli.

ΩΑΥΤ•Κ•Ρ ΛΙΚ ΓΑΛΛΙΗΝΟC

Arka yüz: Men, ayakta, cepheden, başı sola. Omuzlarında hilal; sağ elinde çam kozalağı, sol elinde asa. Noktalı bordür içerisinde.

6ЄΡΚΗΦCΥΛΛΑ 7ΤΑΟΑΡΧΑCΑΙΤ ; sol alt boşlukta →TH, sağ alt boşlukta →NΩ | N

^; 14.57 gr.; 29.5 mm.; 3 mm.; ky. 6; Env. no: 17.

Ref.: —

Tarih: İ.S. 253 - 268.

Kat. no: 27

Ön yüz: Genç Senato büstü, sağa, giyimli. Noktalı bordür içerisinde.
ϚΙЄΡ[Α]ϜΝ[ΚΛΗΤ]ΟC

Arka yüz: Athena, ayakta, cepheden, başı sola, *khiton* giymiş. Sağ elinde baykuş (?) tutuyor; sol eli yerdeki kalkana dayalı, kalkanın arkasında mızrak. Noktalı bordür içerisinde. 6CΑ[ΙΤ]Η 7[Ν]ΩΝ

^; 4.85 gr.; 25 mm.; 2 mm.; ky. 6; Env. no: 15.

Ref.: *BMC Lydia*, s. 217, 29; *SNG von Aulock Ionien - Karien - Lydien*, 8244, 8245.

Tarih: İ.S. 3. yy.'ın ilk yarısı (*SNG von Aulock Ionien - Karien - Lydien*).

Kat. no: 28

Ön yüz: Herakles (Zeus ? ya da Sipylos ?) başı, sağa, sakallı. Sol alt boşlukta üzerinde sola dönük akrep bulunan *kmk*. Tümü noktalı bordür içerisinde.
6MA[Γ]N[HTΩN] 7CIP[VΛ]OV

Arka yüz: Nehir tanrısı Hermos, sola uzanmış. Sol elinde bereket boynuzu (=cornucopia) tutuyor; sol kolunu sola doğru devrilmiş, içinden su akan *hydriaya* (ya da *amphora*) yaslamış; sağ elinde buğday başağı (?). Noktalı bordür içerisinde.
Q[Ε]PMOC

^ ; 2.48 gr.; 16.5 mm.; 2 mm.; ky. 1; Env. no: 6.

Ref.: Forrer, 1926, 6840 (Lev. 242); *SNG Lydien*, 2997; *BMC Lydia*, s. 140, 19 (Lev. XVI, 3); *Johnston 1981*, 163; *SNG Karien - Lydien*, 3706 - 3707; Gökyıldırım, 2016, 232.

Tarih: İ.S. 2. yy. (*Johnston 1981*); İ.S. 2. - 3. yy. (*SNG Lydien*; *SNG Karien - Lydien*; Gökyıldırım, 2016); Marcus Aurelius - Gallienus zamanı (Forrer, 1926).

Kat. no: 29

Ön yüz: Env. no: 28 gibi. Sol alt boşlukta üzerinde akrep bulunan *kmk*. 'yukarıya dönük'. 6[MAΓ]NHTΩN 7CIP[VΛ]O[V]

Arka yüz: Env. no: 28 gibi. 6EP[M]OC

^ ; 1.68 gr.; 16.5 mm.; 1.5 mm.; ky. 8; Env. no: 7.

Ref.: Env. no: 28 gibi.

Tarih: Env. no: 28 gibi.

Kat. no: 30

Ön yüz: Şehir tanrıçası Magnesia'nın büstü, sağa, sur taçlı ve giyimli. 6•MAΓ 7NH[CIA]

Arka yüz: Nehir tanrısı Hermos, sola uzanmış; başı sola, vücudu 3/4 cepheden. Sağ elinde sağ omzu üzerinde bir saz tutuyor. Sol kolunu sola doğru devrilmiş, içinden su akan *hydriaya* (ya da *amphora*) yaslamış. Ϟ[MAΓN]HTΩ[N] (sikke pulunun dış kenarı üzerinde), ϞCIΠVΛ[OV] (Hermos'un çevresinde), [ΕPMOC].

^; 5.39 gr.; 21 mm.; 2.5 mm.; ky. 12; Env. no: 8.

Ref.: *BMC Lydia*, s. 143, 38; Gökyıldırım, 2016, 240.

Tarih: İ.S. 2. - 3. yy. (*BMC Lydia*; Gökyıldırım, 2016).

Kat. no: 31

Ön yüz: Iulia Domna büstü, sağa. 6[I]OVALI[A] 7%EB[ACTH]

Arka yüz: *Agonistik* masa. Üzerinde, her birinde palmiye dalı bulunan iki ödül vazosu. Bu vazoların arasında iki para kesesi. Masanın altında, her iki yanında birer *aspergillumun* yer aldığı, içinden iki palmiye dalı çıkan *karınlı amphora*. ϞΕΠ[IKAKAΠITΩN]OCAP[XAΦ]L , kesimde →FΙΛΑΔΕΛΦΕΩΝ | →NEΩKOPΩN

^; 14.03 gr.; 29.5 mm.; 3 mm.; ky. 5; Env. no: 9.

Ref.: Grose, 1929, 8695 (Lev. 305, 4); *BMC Lydia*, s. 201, 81, 82; Sear, 1982, 2397; Lindgren ve Kovacs, 1985, 784; *SNG Karien - Lydien*, 3757; Gökyıldırım, 2016, 383.

Tarih: Iulia Domna (Septimus Severus'un eşi) (İ.S. 193 - 217) (Grose, 1929; *BMC Lydia*; Sear, 1982; *SNG Karien - Lydien*; Gökyıldırım, 2016).

Kat. no: 32

Ön yüz: Env. no: 31 gibi. Iulia Domna'nın boyun kısmına yakın bir noktada üzerinde sağa dönük bir kadın başının bulunduğu *kmk*. Noktalı bordür içerisinde. 6IOVΛIA 7CEBA[CT]H

Arka yüz: Env. no: 31 gibi. Ω[ΕΠ]KL[ΚΑΠΙΤ]V[NOCAPXΦ]L , kesimde →ΦΙΛΑΔΕΛΦΕVN | →NΕΩΚΟΡΩ | N

^ ; 14.35 gr.; 30.5 mm.; 3 mm.; ky. 5; Env. no: 10.

Ref.: Env. no: 31 gibi.

Tarih: Env. no: 31 gibi.

Kat. no: 33

Ön yüz: Genç Senato büstü, sağa. Noktalı bordür içerisinde. 6IEPACV 7NKΛHTO%

Arka yüz: Nehir tanrısı Maiandros, sola uzanmış. Sağ elinde saz. Sol kolunda bereket boynuzu (=cornucopia). Noktalı bordür içerisinde. ΩΤΡΙΠΟΛΕ, kesimde →ITΩN

^ ; 15.88 gr.; 32 mm.; 3 mm.; ky. 2; Env. no: 69.

Ref.: *SNG Lydien*, 3305.

Tarih: İ.S. 3. yy. (*SNG Lydien*).

Kat. no: 34

Ön yüz: Genç Senato büstü, sağa. 6CYNK 7ΛHTOC

Arka yüz: Apollon, ayakta, sağa, defne çelenkli (?), sol elinde *kithara*, sağ elinde hatları belirgin olmayan bir nesne tutuyor. 6KAICAPΕΩN 7BAΓHNΩN

^ ; 9.63 gr.; 26.5 mm.; 2.5 mm.; ky. 6; Env. no: 4.

Ref.: —

Tarih: İ.S. 2.-3. yy. (?).

Kat. no: 35

Ön yüz: Genç Senato büstü, sağa, defne çelenkli, giyimli, noktalı bordür içerisinde. 6ΙΕΡΑ 7CYNKAHTO%

Arka yüz: Dionysos, ayakta, çıplak, sola. Sağ elinde *kantharos* tutuyor; sol eli şeritli *thyrsos*a dayalı, noktalı bordür içerisinde. 6GΟΡΔ ΗΝΩΝ 7ΙΟΒΛΙΕΩΝ

^ ; 3.44 gr.; 18 mm.; 2 mm.; ky. 6; Env. no: 5.

Ref.: Forrer, 1926, 6816 (Lev. 241); *SNG Lydien*, 2980; *BMC Lydia*, s. 91, 9; Bloesch, 1997, 3759.

Tarih: İ.S. 2. yy. (*SNG Lydien*); Commodus zamanı (Forrer, 1926, *BMC Lydia*).

Kat. no: 36

Ön yüz: Domitia büstü, sağa, defne çelenkli (?). 5ΑΥΓΟΒCΤΑ 4ΔΟΜΙΤΙΑ

Arka yüz: Men, ayakta, sola, Phryg başlıklı; omzunun arkasında hilal, sağ elinde çam kozalağı, sol elinde asa (ya da mızrak ?). 5CΙΑΑΝ 4ΔΕΩΝ

^ ; 2.59 gr.; 15.5 mm.; 3 mm.; ky. 6; Env. no: 34.

Ref.: *SNG von Aulock Ionien - Karien - Lydien*, 8264; Sear, 1982, 918; *RPC II*, 1354.

Tarih: Domitia zamanı (*SNG von Aulock Ionien - Karien - Lydien*; Sear, 1982); Domitianus dönemi (İ.S. 81 - 96) (*RPC II*).

Kat. no: 37

Ön yüz: Genç Senato büstü, sağa, giyimli. Sol boşlukta, üzerinde sağa dönük bir baş bulunan *kmk*. Noktalı bordür içerisinde. 6[IEP]A 7CYNKAHTOC

Arka yüz: Selena - Hekate (?), koşuyor, sağa, başı geriye dönük; omuzlarının arkasında hilal, kısa *khiton* giymiş. Sol eli yukarıda, sağ eli aşağıda. Her iki elinde de meşale. 6YV[ATEI] 7PHN[Ω]N

^ ; 7.53 gr.; 27 mm.; 2.5 mm.; Env. no: 35.

Ref.: *BMC Lydia*, s. 300, 48 (Lev. XXX, 7).

Tarih: Severus Alexander (İ.S. 222 - 235) ve sonrası (*BMC Lydia*).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Tez kapsamında, İsmail Akçura Sikke Koleksiyonu'nda yer alan Lydia Krallığı ile Sardeis, Saittai, Magnesia ad Sipylum, Philadelphia, Tripolis, Bagis, Thyateira, Silandos ve Iulia Gordos şehirlerine ait toplam 37 adet sikke incelenmiştir.

Katalogtaki ilk üç sikke, Lydia'yı gücünün doruk noktasına ulaştıran Alyattes ile Kroisos'un (Roosevelt, 2017: 243) yönetimi altındaki Lydia Krallığı tarafından darp edilmiş olup bu sikkeler Anadolu'da basılan en erken sikke örneklerindendir.

Katalogtaki sikkelerden yalnızca bir tanesinin elektron (Kat. no: 1), iki tanesinin gümüş (Kat. no: 2, 3) ve geriye kalanlarının ise bronz metalinden basıldığı görülmüştür.

İncelenen sikkelerin neredeyse yarısının (17) Lydia'nın başkenti olarak (Roosevelt, 2012: 897) İ.Ö. 7. yüzyıldan İ.S. 7. yüzyıla kadar bölgenin siyasi ve kültürel öneme sahip en önemli şehri olmayı başaran Sardeis'e (Greenewalt, 2010a: 24; Greenewalt, 2011: 1115; Roosevelt, 2017: 22) ait olduğu tespit edilmiştir. Sardeis'i 7 adet sikkeyle Saittai, 3 adet sikkeyle Magnesia ad Sipylum, 2 adet sikkeyle Philadelphia ile birer sikkeyle Tripolis, Bagis, Thyateira, Silandos ve Iulia Gordos şehirleri izlemiştir.

Katalogta Sardeis, Saittai, Magnesia ad Sipylum, Philadelphia, Tripolis, Bagis, Thyateira, Silandos ve Iulia Gordos adlı şehirlere ait sikkelerin neredeyse tamamının Roma İmparatorluk Dönemi'nde basılmış olduğu saptanmıştır. Bu dönem, Anadolu'daki şehirlerin Roma İmparatorluğu yönetimi altında ilk iki yüz yıl boyunca zenginleştikleri (Foss, 1976: 2-3), doğu darphanelerinin İ.S. 1., 2. ve 3. yüzyıllarda büyük ölçekli olarak yerel tiplerlerde (Buttrey, 1981: 90), farklı değer birimlerinde (Johnston, 1981: 5), çoğunlukla Yunanca *lejanglar* kullanarak sikkeler ürettikleri zaman dilimini kapsamaktadır (Buttrey, 1981: 90). Roma egemenliği altında Anadolu'da (Franke, 2007: 19) 350'den fazla şehir bu sikkeleri darp etmiş olup (Franke, 2007: 8) Lydia bölgesi, Roma İmparatorluğu döneminde Anadolu'da en yoğun sikke basımının yapıldığı bölgelerden biri haline gelmiştir (Tekin, 2011: 43). Katalogta Roma İmparatorluk Dönemi'nde basılan sikkelerin ön yüzünde çoğunlukla imparator ya da imparatoriçelerin baş/büst şeklindeki tasvirleri kullanılmıştır. Sardeis sikkeleri üzerinde Drusus - Germanicus (Kat. no: 13, 14, 15,

16), Plotina (Kat. no: 18) ile kimliği tespit edilemeyen bir imparatorun (Kat. no: 19), Saittai sikkeleri üzerinde Septimus Severus (Kat. no: 23), Gordianus (Kat. no: 25) ile Gallienus'un (Kat. no: 26), Philadelphia sikkeleri üzerinde Iulia Domna'nın (Kat. no: 31, 32) ve Silandos sikkesi üzerinde ise Domitia'nın (Kat. no: 36) tasvirine yer verilmiştir.

İsmail Akçura Sikke Koleksiyonu'na ait Lydia şehirleri tarafından basılan sikkelerin üzerinde çok çeşitli tasvirlerle karşılaşmıştır. Bu betimleri tanrılar, kahramanlar, *personifikasyonlar*, imparatorlar/imparatoriçeler, mimari tasvirler ve *agonistik* tipler olarak sınıflandırabiliriz.

Katalogtaki sikkeler üzerinde en sık olarak betimlenen figürler tanrı ya da tanrıçalara ait tasvirlerdir. Lydia, batıdaki Yunan merkezleri ile doğudaki Anadolu kültürleri arasında bir köprü görevi görmesinin (Gürtekin-Demir, 1998: 4) doğal bir sonucu olarak, Anadolu ve Yunan etkiler hem Lydia hem de Yunan dinini etkilemiş ve böylece Lydialılar ile bölge şehirleri tarafından kökenleri Anadolu ve Yunan olan tanrı ya da tanrıçalara tapınılmıştır (Greenewalt, 2010: 233)¹. Tez kapsamında incelenen şehir sikkeleri üzerindeki tanrı ya da tanrıça tasvirlerine bakıldığında, Lydia şehirlerinin inanç sistemindeki çeşitliliğe paralel olarak Anadolu ya da Yunan kökenli tanrı/tanrıçalardan Sardeis'in Apollon (Kat. no: 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10 / ö.y.), Dionysos (Kat. no: 11, 17 / ö.y.), Artemis (Kat. no: 12 / ö.y.) ile Athena (Kat. no: 12 / a.y.); Saittai'nın Asklepios (?) (Kat. no: 21 / ö.y.), Athena (Kat. no: 27 / a.y.), Apollon (Kat. no: 23 / a.y.), Kybele (Kat. no: 22, 24 / a.y.) ile Men (Kat. no: 26 / a.y.); Bagis'in Apollon (Kat. no: 34 / a.y.); Iulia Gordos'un Dionysos (Kat. no: 35 / a.y.); Silandos'un Men (Kat. no: 36 / a.y.) ve Thyateira'nın ise Selene - Hekate'yi (Kat. no: 37 / a.y.) sikke tipi olarak seçtiğine tanık olmaktadır. Kimi zaman tanrı/tanrıçaların yerine onları akla getirecek *atribütler* de birer sikke tipi olarak şehir sikkeleri üzerinde tasvir edilmişlerdir. Katalogta Sardeis basımı iki sikke üzerinde Dionysos'la ilişkili panter (Kat. no: 11) ve *thyrsos* (Kat. no: 17) betimlerine rastlanmıştır.

¹ Lydia Bölgesi'nde yapılan araştırmalarda ele geçen yazıtlar ile bölge şehirlerinin bastıkları sikkeler, Lydia'da tüm Yunan dünyasında tapım gören Zeus, Dionysos, Apollon, Artemis vb. tanrıların yanı sıra, bazı Phrygia, Mısır ve Suriye tanrılarına da tapınıldığını göstermiştir. Ayrıca Roma'nın resmi dini "Thea Rome" kültü ile Roma İmparatorluk kültü de bölgede hayli yaygındır (Tanrıver, 1996: 5).

Lydia, tıpkı bazı tanrı ya da tanrıçaların anavatanı olarak gösterildiği gibi, bazı kahramanların yurdu ya da yaşadığı bir bölge olarak da kabul edilmiştir. Antik kaynakların Lydia kökenli olarak gösterdiği Pelops (Tulunay, 1998: 20)² ile kökeni "Heraklidler" hanedanlığına kadar uzanan (Pedley, 1972: 12; Mierse, 1983: 132), eski zamanlarda Tylos/Tylon adlı yerel bir kahramanla bir tutulan Herakles (Mierse, 1983: 132), Sardeis, Magnesia ad Sipylum ve Saittai sikkeleri üzerinde yer almıştır. Pelops, bir Sardeis sikkesinin (Kat. no: 18) arka yüzünde, Herakles, ilk ikisi kesin olmamakla birlikte, iki Magnesia ad Sipylum sikkesi (Kat. no: 28, 29 / ö.y.) ile iki Saittai sikkesi üzerinde bazen tek (Kat. no: 21 / a.y.) olarak, bazen de Nemea aslanı ile mücadele ederken (Kat. no: 25 / a.y.) betimlenmiştir. Bunun yanı sıra, katalogta Herakles'in en bilinen *atribütü* olan lobut, aynı tipte basılan 7 adet (Kat. no: 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10) Sardeis sikkesinin arka yüzünde, meşe çelenginin içerisinde tasvir edilmiştir.

Personifikasyonlar, tanrı/tanrıçalarla birlikte, katalogtaki sikkeler üzerinde en sık betimlenen tasvirler olarak dikkat çekmektedir. Soyut bir kavramın insan formunda resmedilmesi olarak tanımlanan bu ifadeyle (Tekin, 1994: 31) ilişkili olarak senato, *demos*, nehir/dağ tanrıları ve şehir tanrıçası gibi çeşitli tasvirler sikkeler üzerinde resmedilmiştir.

Senato ile *demos personifikasyonlarının* tamamı ön yüzde görülmekle birlikte, senato betimleri Saittai'a ait iki (Kat. no: 24, 27), Tripolis (Kat. no: 33), Bagis (Kat. no: 34), Iulia Gordos (Kat. no: 35) ile Thyateira (Kat. no: 37) şehirlerine ait birer sikke üzerinde, *demos* betimleri ise Saittai basımı olan Kat. no: 22 ile Pergamon - Sardeis birlik sikkesi (Kat. no: 20) üzerinde tespit edilmiştir.

Orta Batı Anadolu'da konumlanan Lydia'nın topografyasına doğu-batı doğrultulu dağ sıraları ile yaklaşık 100-200 km. uzunluğundaki nehirler egemendir. Bölge şehirlerinin gelişmesine ve verimliliklerinin artmasına katkı sağladığı için hem nehirler hem de dağlar kişileştirilerek tanrılaştırılmıştır. Magnesia ad Sipylum ile Tripolis kentleri arka yüz tipi olarak Lydia'nın başlıca nehirleri Hermos (Gediz) (Greenewalt, 2010a: 7) ile Maiandros'un (Menderes) (*BMC Lydia*: xviii) *personifikasyonlarını* kullanmışlardır. Nehir tanrısı Hermos, Magnesia ad Sipylum'un

² Lydia'nın önemli kraliçesi Omphale'nin torunu olduğu düşünülen Pelops (Tulunay, 1998: 35, 89) Lydia'nın yanı sıra, Phrygia ile Paphlagonia kökenli olarak da gösterilmiştir (Tulunay, 1998: 20).

üç (Kat. no: 28, 29, 30), nehir tanrısı Maiandros ise Tripolis'in bir sikkesi (Kat. no: 33) üzerinde tasvir edilmiştir. Bu örneklerin dışında, bazı sikke kataloglarında Magnesia ad Sipylum'a ait aynı tipte basılan iki sikkenin (Kat. no: 28 ile 29) ön yüzünde sakallı olarak betimlenen başın Sipylos Dağı'nın, Kat. no: 30'un ön yüzünde sur taçlı olarak betimlenen kent tanrıçasının ise Magnesia'nın *personifikasyonu* olarak değerlendirilmiştir.

Katalogta yalnızca bir sikkenin (Kat. no: 20) arka yüzünde mimari bir yapıya ilişkin bir tasvirle karşılaşılmıştır. İçerisinde Augustus'un kült heykeli bulunan, üçgen alınlıklı, iki sütunlu³ ve üç basamaklı olarak gösterilen bu tapınak CEBACTON *lejanı* dolayısıyla Asia Eyaleti'nin ilk imparatorluk tapınağı olan Roma ve Augustus Tapınağı (Price, 2004: 227, 408) olarak tanımlanmıştır.

³ Tapınak, *RPC I*de (no: 2362) hatalı olarak dört sütunlu olarak tanımlanmıştır (Burrell, 2004: 20).

KAYNAKÇA

Akurgal, E. (1997). *Anadolu Kültür Tarihi*. Ankara.

Altınoluk, S. Ö. (2005). Lydia'da Bir Dağ Tanrısı: Tmolos "Bozdağ". *Arkeoloji ve Sanat*. 119: 39-43.

Altınoluk, Z. S. (2005). *Sikkelerin Işığında Küçük Asya'da Irmak Tanrıları*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Arnaoutoglou, I. (2011). Craftsmen Associations in Roman Lydia -A Tale of Two Cities?. *Ancient Society*. 41: 257-290.

Ascough, R. S. (2005). Greco – Roman Religions in Sardis and Smyrna. *Religious Rivalries and the Struggle for Success in Sardis and Smyrna* (ss. 40-52). Editör R. S. Ascough. Ont., Waterloo: Wilfrid Laurier University Press.

Baughan, E. (2010). Lidya Gömü Gelenekleri/Lyidian Burial Customs. *Lidyalılar ve Dünyaları/The Lydians and Their World* (ss. 273-304). Editör Nicholas D. Cahill. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Bengisu, R. L. (1996). Lydian Mount Karios. *Cybele, Attis and related cults* (ss. 1-15). Editör E. N. Lane. Leiden, New York: Brill.

Bloesch, H. (1997). *Griechische Münzen in Winterthur*, Cilt 2. Winterthur.

BMC Ionia = Head, B. V. (1964). *British Museum Catalogues of Greek Coins of Ionia*. Bologna.

BMC Lydia = Head, B.V. (1964). *British Museum Catalogues of Greek Coins of Lydia*. Bologna.

BMC Mysia = Wroth, W. (1892). *British Museum Catalogues of Greek Coins of Mysia*. London.

Burrell, B. (2004). *Neokoroi: Greek Cities and Roman Emperors*. Leiden: Brill.

Buttrey, T. V. (1981). The Roman Coins. *Greek, Roman and Islamic Coins from Sardis* (ss. 90-123). *Archaeological Exploration of Sardis Monograph 7*. Editörler T.V. Buttrey, K. M. MacKenzie ve M.L. Bates. Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press.

Cahill, N. (2010). Sardeis Şehri/The City of Sardis. *Lidyalılar ve Dünyaları/The Lydians and Their World* (ss. 75-106). Editör Nicholas D. Cahill. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Cahill, N. (2010). Sardeis'te Pers Tahribi. *Lidyalılar ve Dünyaları/The Lydians and Their World* (ss. 339-362). Editör Nicholas D. Cahill. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Cahill, N. (2017). Lydia Satraplığı / The Satrapy of Lydia (Çev. M. Çağhan Keskin). *Persler: Anadolu'da Kudret ve Görkem / The Persians: Power and Glory in Anatolia* (ss. 308-329). Editörler K. İren, Ç. Karagöz ve Ö. Kasar. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Cahill, N. ve Kroll, J. H. (2005). New Archaic Coin Finds at Sardis. *American Journal of Archaeology*. 109: 589-617.

Cohen, G. M. (1995). *The Hellenistic Settlements in Europe, the Islands and Asia Minor*. Berkeley, Los Angeles, Oxford.

Daubner, F. (2013). Magnesia ad Sipylum. *The Encyclopedia of Ancient History*. 4235. Blackwell Publishing Ltd.

de Hoz, M. P. (2016). The Goddess of Sardis: Artemis, Demeter or Kore?. *Between Tarhuntas and Zeus Polieus: cultural crossroads in the temples and cults of Graeco-Roman Anatolia* (ss. 185-224). Editörler M. P. de Hoz, J. P. S. Hernandez ve C. M. Valero. Leuven, Paris, Bristol, Peeters.

Dinç, M. ve Durugönül, S. (2017). Sculptural Workshop(s) of Lydia in the Light of Sculptures from Philadelphia and Thyateira, *Olba*. XXV: 215-270.

Doğer, E. (2004). *Antik Çağ'da Bağ ve Şarap*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Doğer, E. (2006). *İzmir'in Smyrna'sı Paleolitik Çağ'dan Türk Fethine Kadar*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Duman, B. (2013). Son Arkeolojik Araştırmalar ve Yeni Bulgular Işığında Tripolis Ad Maeandrum. *Cedrus*. I: 179-200.

Dusinberre, E. R. M. (2015). *Empire, Authority and Autonomy in Achaemenid Anatolia*. Cambridge University Press.

Eagleton, C. ve Williams, J. (2011). *Paranın Tarihi*. Çev. Fadime Kahya. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Erdoğan, A. (2003). *Phokaia Kaya Tapınakları*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Evans, J. D. (2017). Cultural Memory, Artemis and 'Kore': The Coins of Sardis during the Second Sophistic, *NAC*. 46: 1-21.

Forrer, L. (1926). *Descriptive Catalogue of the Collection of Greek Coins formed by Sir Hermann Weber M.D.*, Cilt III, part I. Londra.

Foss, C. (1976). *Byzantine and Turkish Sardis*. Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press.

Foss, C. (1990). *Roman Historical Coins*. London.

Franke, P. R. (2007). *Roma Döneminde Küçükasya Sikkelerin Yansımasında Yunan Yaşamı*. Çev. Nezahat Baydur ve Banu Theis Baydur. İstanbul: Ege Yayınları.

Gorman, V. B. (2001). *Miletos, the Ornament of Ionia A history of the city to 400 B.C.E* (Ann Arbor: University of Michigan Press.

Gökyıldırım, T. (2016). *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Lydia Sikkeleri Kataloğu*. İstanbul.

Greenewalt 2010b = Greenewalt, C. H. Jr. (2010). Sardeis'te Altın ve Gümüş Arıtımı. *Lidyalılar ve Dünyaları/The Lydians and Their World* (ss. 135-142). Editör Nicholas D. Cahill. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Greenewalt, C. H. (2010). Lidya Tanrıları/The Gods of Lydia. *Lidyalılar ve Dünyaları/The Lydians and Their World* (ss. 233-246), Editör Nicholas D. Cahill. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Greenewalt, C. H. Jr. (2010). Giriş. *Lidyalılar ve Dünyaları/The Lydians and Their World* (ss. 7-36). Editör Nicholas D. Cahill. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Greenewalt, C. H. Jr. (2011). Sardis: A First Millennium B.C.E. Capital in Western Anatolia. *The Oxford handbook of Ancient Anatolia: (10,000-323 BCE)* (ss. 1112-1130). Editörler G. McMahon ve S. Steadman. New York: Oxford University Press.

Grose, S. W. (1929). *Catalogue of the McClean Collection of Greek Coins, Cilt. III*. Cambridge.

Gürtekin, R. G. (1998). *Lydia Seramiğindeki Yabancı Etkiler*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Head, B. V. (1911). *Historia Numorum*. Oxford.

Imhoof-Blumer, F. (1897). *Lydische Stadtmünzen*, Neue untersuchungen. Cenevre, Leipzig.

Johnston, A. (1981). The Greek Coins. *Greek, Roman and Islamic Coins from Sardis* (ss. 1-89). Archaeological Exploration of Sardis Monograph 7. Editörler T.V. Buttrey, K. M. MacKenzie ve M. L. Bates. Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press.

Karagöz, Ş. (2005). *Eskiçağ'da Depremler*. İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları.

Karwiese, S. (1995). *Antik Nümizmatikçe Giriş*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Karwiese, S. (2008). Efes Artemis Tapınağı (Artemision) ve Sikkelerin "Keşfi" (Çev. B. Y. Marksteiner). *Efes Artemisionu Bir Tanrıçanın kutsal mekanı* (ss. 346-349). Yayımlayan W. Seipel. Viyana: Phoibos Yayınevi.

Kerschner, M. (2010). Lidyalıların Komşuları İyonyalılar ve Aiolialılar. *Lidyalılar ve Dünyaları/The Lydians and Their World* (247-266). Editör Nicholas D. Cahill. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Konuk, K. (2003). *Karun'dan Karia'ya Muharrem Kayhan Koleksiyonundan Erken Anadolu Sikkeleri / Early Anatolian Coins from the Muharrem Kayhan Collection*. İstanbul.

Konuk, K. (2005). The Electrum Coinage of Samos in the Light of a Recent Hoard. *Neue Forschungen zu Ionien*. Editörler E. Schwertheim ve E. Winter. Bonn: Asia Minor Studien.

Kroll, J. H. (2008). The Monetary Use of Weighed Bullion in Archaic Greece. *The Monetary Systems of the Greeks and Romans* (ss. 12-37). Editör W. V. Harris. Oxford: Oxford University Press.

Kroll, J. H. (2010). Sardeis Sikkeleri. *Lidyalılar ve Dünyaları/The Lydians and Their World* (ss. 143-156). Editör Nicholas D. Cahill. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Lindgren, H. C. ve Kovacs, F. L. (1985). *Ancient Bronze Coins of Asia Minor and the Levant from the Lindgren Collection*. San Mateo, California.

Magie, D. (1950). *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century After Christ*, Cilt I-II, Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Malay, H. (1983). Batı Anadolu'nun Antik Çağdaki Ekonomik Durumu. *E.Ü. Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi*. 2: 50-61.

Malay, H. (1987). Batı Anadolu'da Aristonikos Ayaklanması (İ.Ö. 133-129). *E.Ü. Edebiyat Fakültesi: Tarih İncelemeleri Dergisi*. III: 13-48.

Malay, H. (1990). Batı Anadolu'da Yerel Tanrılar ve Tapım Merkezleri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi (Ankara, 1990).

Mierse, W. E. (1983). The Persian Period. *Sardis from Prehistoric to Roman Times: Results of the archaeological exploration of Sardis 1958-1975* (ss. 109-138). Editör G. M. A. Hanfmann. Cambridge, Massachusetts, London, MA: Harvard University Press.

Mildenberg, L. ve Hurter, S. (1985). *The Arthur S. Dewing Collection of Greek Coins*. Ancient Coins in North American Collections 6, American Numismatic Society. New York.

Munn, M. (2006). *The Mother of the Gods, Athens, and the Tyranny of Asia. A Study of Sovereignty in Ancient Religion*. Berkeley: University of California Press.

Munn, M. (2009). Earth and Water: The Foundations of Sovereignty in Ancient Thought. *The Nature and Function of Water, Baths, Bathing and Hygiene from Antiquity through the Renaissance* (ss. 191-210). Editör C. Kosso ve A. Scott. Leiden: Brill.

Otto, W. F. (1965). *Dionysus Myth and Cult*. Bloomington, London: Indiana University Press.

Özgen, İ. (2010). Lidya Hazinesi/Lydian Treasure. *Lidyalılar ve Dünyaları/The Lydians and Their World* (ss. 305-338). Editör Nicholas D. Cahill. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Pedley, J. G. (1972). *Ancient Literary Sources on Sardis*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Price, M. J. (1983). Thoughts on the beginnings of coinage. *Studies in Numismatic Method Presented to Philip Grierson* (1-10). Editör C. N. L. Brooke ve diğerleri. Cambridge.

Price, S. R. F. (2004). *Ritüel ve İktidar Küçük Asya'da Roma İmparatorluk Kültü*. Çev. Taylan Esin. Ankara: İmge Kitabevi.

Radt, W. (2002). *Pergamon Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları*. Çev. Suzan Tammer. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Rojas, F. A. (2010). *Empire of Memories: Anatolian material culture and the imagined past in Hellenistic and Roman Lydia*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Berkeley, CA: University of California.

Roosevelt, C. (2010). Lidyalılardan Önce Lidya/Lydia Before the Lydians. *Lidyalılar ve Dünyaları/The Lydians and Their World* (ss. 37-73). Editör Nicholas D. Cahill. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Roosevelt, C. H. (2012). Iron Age Western Anatolia: The Lydian Empire and Dynastic Lycia. *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East 1* (ss. 896-913), Editör D. T. Potts. Blackwell Publishing Ltd.

Roosevelt, C. H. (2017). *Gyges'ten Büyük İskender'e Lydia Arkeolojisi*. Çev. Hilal Gültekin Çatak. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

RPC I = Burnett, A., Amandry, M. ve Ripollès, P. P. (1992). *Roman Provincial Coinage, Cilt I From the death of Caesar to the death of Vitellius, 44 BC – AD 69*. Londra, Paris.

RPC II = Burnett, A., Amandry, M. ve Carradice, I. (1999). *Roman Provincial Coinage Cilt II, From Vespasian to Domitian (AD 69-96)*. London, Paris.

Schaps, D. M. (2015). *The Invention of Coinage and the Monetization of Ancient Greece*. Ann Arbor: University of Michigan Press.

Seaford, R. (2004). *Money and the Early Greek Mind Homer, Philosophy, Tragedy*. Cambridge University Press.

Sear, D. R. (1980). *Greek Coins and their Values, Cilt I, Europe*. London.

Sear, D. R. (1982). *Greek Imperial Coins and their Values. The Local Coinages of the Roman Empire*. Londra.

Sevin, V. (2003). *Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Pers Egemenliği'ne Kadar*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Sina, A. (2007). İlkçağ Tarih Yazımının Batı Anadolu Öncüleri: II- Lydialı Ksanthos. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*. Cilt 26, Sayı 42: 155-180.

SNG Cop. Lydia = Sylloge Nummorum Graecorum The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum. Lydia (1947). Copenhagen.

SNG Fitzwilliam, Asia Minor = Sylloge Nummorum Graecorum England. Cilt. IV, Fitzwilliam Museum Leake and General Collections, Part VI: Asia Minor - Phrygia. (1965). London: British Academy.

SNG France I = Sylloge Nummorum Graecorum France. Cabinet des Médailles. Collection Jean et Marie Delepierre (1983). Paris.

SNG Karien – Lydien = Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland: Münzsammlung der Universität Tübingen, Heft 5: Karien – Lydien (1994). Münih.

SNG Lewis = Sylloge Nummorum Graecorum The Lewis Collection in Corpus Christi College, Cambridge, Part I, The Greek and Hellenistic Coins (1972). Londra.

SNG Lydien = Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland. Sammlung von Aulock, Lydien (1963). Berlin.

SNG München, Lydien = Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland. Staatliche Münzsammlung München, 23. heft: Lydien (1997). München.

SNG Mysia = Sylloge Nummorum Graecorum The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum. Mysia (1945). Copenhagen.

SNG Turkey I = Sylloge Nummorum Graecorum Turkey I, The Muharrem Kayhan Collection (2002). İstanbul, Bordeaux: Ausonius Publications.

SNG Tübingen = Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland:Münzsammlung der Universität Tübingen, Heft 4:Mysien – Ionien (1989). Münih.

SNG Tübingen, Lydien = Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland. Münzsammlung der Universität Tübingen, 5. heft: Lydien und Karien, (1994). Berlin.

SNG Tübingen, Mysien = Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland. Münzsammlung der Universität Tübingen, 4. heft: Mysien - Ionien (1989). München.

SNG von Aulock Ionien - Karien - Lydien = Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland:Sammlung v. Aulock Nachträge III Ionien - Karien - Lydien (1968), Mann, Berlin: Verlag Gebr.

Strabon. Antik Anadolu Coğrafyası Kitap: XII-XIII-XIV Geographika. Çev. A. Pekman. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Şahin, I. (1998). Lydia'da Küçük Yerleşimler. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Tanrıver, C. (1996). Antik Devirde Lydia'da Sosyal ve Ekonomik Amaçlı Dernekler (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Tavukçu, A. Y., Tavukçu, Z. A., Ceylan, M. ve Ağaoğlu, S. (2013). Alşehir - Philadelphia Araştırmaları 2013. Araştırma Sonuçları Toplantısı. 32: ss. 301-320.

Tekin, O. (1994). Greek and Roman Coins. The Yapı Kredi Collection. İstanbul.

Tekin, O. (1997). Antik Nümismatik ve Anadolu (Arkaik ve Klasik Çağlar). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Tekin, O. (2011). Lydia Krallığı'ndan Osmanlı İmparatorluğu'na Anadolu'da Sikke Darbı. *Anadolu'da Paranın Tarihi*, Editör B. Arı. Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası.

Tekin, O. (2017). Pers Dönemi'nde Anadolu'da Para ve Ticaret / Money and Trade During the Persian Period in Anatolia. *Persler: Anadolu'da Kudret ve Görkem / The Persians: Power and Glory in Anatolia* (ss. 102-133). Editörler K. İren, Ç. Karagöz, Ö. Kasar. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Thonemann, P. (2017). Three Notes on Lydian Saittai. *Philia*. 3: 188-196.

Tulunay, E. T. (1998). *Pelops'un Gizemi*. İstanbul: Graphis Yayınları.

Üreten, H. ve Güngörmüş, Ö. (2017). Antik Lydia Bölgesinde Bir Kent ve Neokorosluğu: Philadelphia. *Tarih ve Gelecek Dergisi*. Cilt 3, Sayı 3: 97-109.

Wiesehöfer, J. (2009). Greeks and Persians. *A Companion to Archaic Greece* (ss. 162-186). Editörler K. A. Raaflaub ve H. van Wees. Wiley, Blackwell.

Yegül, F. (2010). Sardis Artemis Tapınağı/The Temple of Artemis at Sardis. *Lidyalılar ve Dünyaları/The Lydians and Their World* (ss. 363-388). Editör Nicholas D. Cahill. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

EKLER

Ek. 1 HARİTA

Harita 1: Koleksiyonda temsil edilen Lydia şehir sikkelerini basan kentler

Ek. 2 TABLOLAR

Tablo 1: Tez kapsamında incelenen sikkelerin basım tarihlerine ilişkin grafik

	İ.Ö.							İ.S.		
	7.yy.	6.yy.	5.yy.	4.yy.	3.yy.	2.yy.	1.yy.	1.yy.	2.yy.	3.yy.
LYDİA KRALLIĞI (3)										
Kat. no: 1	X	X								
Kat. no: 2, 3		X								
SARDEİS (17)										
Kat. no: 4 - 10						XXX				
Kat. no: 11						XXX	XXX			
Kat. no: 12						X				
Kat. no: 13, 14								X		
Kat. no: 15, 16								X		
Kat. no: 17									X	
Kat. no: 18									X	
Kat. no: 19									XXX	XXX
Kat. no: 20							X	X		
SAİTTAİ (7)										
Kat. no: 21									XXX	
Kat. no: 22									X	X
Kat. no: 23										X
Kat. no: 24										X
Kat. no: 25										X
Kat. no: 26										X
Kat. no: 27										X
MAGNESİA AD SİPYLUM (3)										
Kat. no: 28, 29									XXX	
Kat. no: 30									XXX	XXX
PHİLADELPHİA (2)										
Kat. no: 31, 32										X

TRIPOLIS (1)										
Kat. no: 33										XXX
BAGIS (1)										
Kat. no: 34									XXX	XXX
IULIA GORDOS (1)										
Kat. no: 35									XXX	
SILANDOS (1)										
Kat. no: 36								X		
THYATEIRA (1)										
Kat. no: 37										X

Tablo 2: Tez kapsamında incelenen sikkelerin basım yerlerini, katalog numaralarını ve tiplerini gösteren grafik

<u>Lydia Krallığı (3)</u> Kat. no: 1 Aslan başı / <i>Quadratum incusum</i> Kat. no: 2, 3 Aslan - boğa protomu / <i>Quadratum incusum</i>
<u>Sardeis (17)</u> Kat. no: 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10 Apollon / lobut Kat. no: 11 Dionysos / panter Kat. no: 12 Artemis / Athena Kat. no: 13, 14 Drusus - Germanicus / meşe - defne çelengi Kat. no: 15, 16 Drusus - Germanicus / meşe - defne çelengi "ikinci basım" Kat. no: 17 Dionysos / <i>thyrsos</i> Kat. no: 18 Plotina / Pelops Kat. no: 19 İmparator (?) / aslan Kat. no: 20 Pergamon - Sardeis birlik sikkesi
<u>Saittai (7)</u> Kat. no: 21 Asklepios (?) / Herakles Kat. no: 22 Demos / Kybele Kat. no: 23 Septimus Severus / Apollon Kat. no: 24 Senato / Kybele Kat. no: 25 Gordianus / Herakles - Nemea aslanı Kat. no: 26 Gallienus / Men Kat. no: 27 Senato / Athena
<u>Magnesia ad Sipylum (3)</u> Kat. no: 28, 29 Herakles (Zeus? Sipylos?) / Hermos Kat. no: 30 Şehir tanrıçası / Hermos
<u>Philadelphia (2)</u> Kat. no: 31, 32 Iulia Domna / <i>Agonistik</i> masa
<u>Tripolis (1)</u> Kat. no: 33 Senato / Maiandros
<u>Bagis (1)</u> Kat. no: 34 Senato / Apollon
<u>Iulia Gordos (1)</u> Kat. no: 35 Senato / Dionysos

Silandos (1)

Kat. no: 36.....Domitia / Men

Thyateira (1)

Kat. no: 37.....Senato / Selenia - Hekate

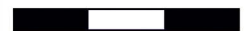
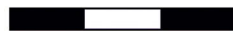
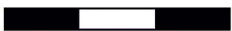

Levha I

LYDIA KRALLIĞI

SARDEİS

Levha II

13

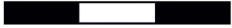
14

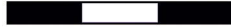
15

16

17

18

19

PERGAMON - SARDEİS BİRLİK SİKKESİ

20

Levha III

SAİTTAİ

21

22

23

24

25

26

27

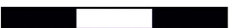
MAGNESİA AD SİPYLUM

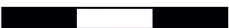
28

29

30

Levha IV

PHILADELPHIA

31

32

TRIPOLIS

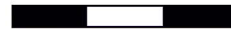
33

BAGIS

34

IULIA GORDOS

35

SILANDOS

36

THYATEIRA

37

